

ערבות הדדית במשבר הקורונה

קווים מנחים להתמודדות לאומית ראויה עם הנזקים הכלכליים של משבר הקורונה

א. הקדמה

מגפת הקורונה התפרצה בחודש טבת תש"ף בסין, וגרמה להדבקה של יותר מעשרה מיליון איש ברחבי העולם ולמותם של מאות אלפים. תגובות מדינות רבות ברחבי העולם להתפרצות המגפה כללו הטלת מגבלות על טיסות, ריחוק חברתי, סגר, עוצר, ביטול אירועים, סגירת מוסדות לא חיוניים וכן מאמצים ממוקדים לאתר חולים ונשאים ולבודדם. כמו כן נעשו פעולות של מיגון צוותי הרפואה והגדלה מהירה של קיבולת בתי החולים, כולל בניית מסגרות אשפוז מיוחדות לחולי קורונה. על פי דיווחים בכלי התקשורת, כשליש מהאנושות - 2.6 מיליארד אנשים, נדרשו להישאר בבתיהם בתנאי סגר בסוף חודש מרץ 2020, וככל הנראה מדובר בסגר הרפואי הגדול בהיסטוריה.¹ למעשה ההתמודדות העולמית עם מגפת הקורונה כללה פגיעה מכוונת ויזומה בכלכלה כדי לשמור על בריאות התושבים ולצמצם את התמותה.

מבחינה תורנית מציאות זו מעלה לדיון שתי סוגיות ערכיות ראשונות במעלה.

1. באיזו מידה נדרש, נצרך, או מותר לפגוע בכלכלה, בשגרת החיים ובאיכותם, לצורך שמירת הנפש?

2. מי אמור לשאת בהפסדים כלכליים כבדים שנגרמו בשל הסגרים וההגבלות? האם יש לסייע לעסקים ולשכירים שפרנסתם נפגעה, ובפרט לאלו מהם שמטה לחמם נשבר? ואם כן - באיזה אופן?

בהסתכלות כוללת נראה שבסוגיה הראשונה האסטרטגיה שהעולם אימץ באופן כולל, גם אם תוך שונות רבה בין מדינות ובין החלטות ספציפיות של כל מדינה, תואמת ברוחה את עולם הערכים התורני, וכפי שנפרט.

1 כלכליסט 24.3.2020; ויקיפדיה, הערך "מגפת הקורונה".

מצוות הצלת נפשות היא מצווה גדולה במעלתה, ואף דוחה מצוות ואיסורים אחרים, ויש להוציא עליה אף יותר מחומש, לפחות לפי חלק מהפוסקים.² גם ערך ראיית הנולד³ התבטא כאן בקיומן של פעולות מונעות לצמצום נזק עתידי גדול יותר ובלתי הפיך. ערך זה מתבטא במקורות באופן חריף במיוחד, בביקורת על התנהגות הפוכה: "מניחים חיי עולם ועוסקים בחיי שעה?!"⁴

גם האיזון לצד השני והמוכנות לספוג העלאה מסוימת של רמת הסיכון, התחלואה ואף התמותה כדי לא לשתק כליל את הפעילות הכלכלית, ולהקל בסגרים בהתאם לצורך, אף היא ברוח תורת ישראל נעשתה. היהדות מכירה בערכה החשוב של הכלכלה ובהצדקת סיכון חיים ברמה סבירה, הכרחית ומקובלת בלבד לצורכה. רעיון זה בא לידי ביטוי חד בדברי חכמנו: "ואליו הוא נושא את נפשו - מפני מה עלה זה בכבש ונתלה באילן ומסר את עצמו למיתה, לא על שכרו?"⁵

מצוות שמירת הנפש חשובה היא, אך היא אינה מתייחסת אל מה שאין הציבור יכול או רגיל לעמוד בו. בסיכונים שרגילים לקחת כחלק מחיים משגרת החיים, נאמר "שומר פתאים ה'"⁶, ואין לחשוש למה שאין רגילים לחוש לו.⁷ לכן גם באיזון בין שמירת הנפש לכלכלה אין למצוא ביהדות הכרעה בפולמוס הרועש בין משרדי הממשלה, והדעות השונות עשויות לבטא את גישת היהדות במידה דומה.⁸ כן ניתן לומר בשם התורה באופן ברור, שערך החיים והנחיצות של

2 אהבת חסד, חלק ב, פרק כ סעיף ב. ועיין ערוך השלחן, יו"ד רמט, ה.

3 משנה, אבות ב, ט; תמיד לב ע"א.

4 בשבת י ע"א הביטוי מתייחס כמשל להקדשת זמן לתורה אל מול הקדשתו לתפילה, ובמקומות נוספים כמו שבת לג ע"ב, ביצה טו ע"ב ועוד, מובא הביטוי כמשל לעיסוק בפרנסה מול עיסוק בתורה. אך בעבודה זרה כ"ז ע"א הביטוי "חיי שעה" מופיע במשמעות של משך זמן קצר של חיים, ומסתבר שזוהי המשמעות הפשוטה של הביטוי. והתמיהה במשל היא על הזנחת העיסוק בטווח הארוך לטובת העיסוק בטווח הקצר, והיחס בין תפילה או פרנסה לתורה המובא במקורות הנ"ל אינו אלא הנמשל למשל זה.

5 בבא מציעא קיב ע"א, על פי דברים כד, טו. [ראה מאמרי הרב יגאל קמינצקי והרב שלמה אישון, בספר זה. המערכת.]

6 תהילים קטז, ו על פי דברי חז"ל בשבת קכט ע"ב, יבמות עב ע"א וכתובות לט ע"א, שכך אומרים בסכנה "דדשו בה רבים".

7 בשמירת שבת כהלכתה פרק לב הערה ב ציטט מספר שבט מיהודה לרא"י אונטרמן: "בכל דבר שהעולם נוהגים לעשות כן, ולא לחוש, מותר האדם לסמוך על 'שומר פתאים ה' ". ונכתב שם בנוסף: "ממילא דבר שהעולם חוששים לו משום סכנה, הרי הוא בגדר סכנה (ומחללים עליו שבת - ע"א), וכן גם דעת הגרש"ז זצ"ל".

8 [השווה מאמרו של הרב נריה גוטל בספרנו. המערכת.]

שמירת שגרת החיים, ובפרט שגרת החיים הכלכליים, תופסים יחד מקום חשוב, ומקבלי החלטות נדרשים לאזן ביניהם באופן ראוי, תוך שהם מתייחסים אל חייהם ואל פרנסתם של זולתם כפי שהיו מצפים שאחרים יתייחסו אל חייהם ואל פרנסתם אילו היו במקומם.⁹ עוד ניתן לומר כעמדה תורנית שללא קשר להוכחה בשאלה המקצועית-רפואית, אילו פעולות מועילות להפחתת הסכנה הרפואית ואילו לא, מה שקובע את ההתנהגות הנדרשת הוא מה שנתפס בעיני הבריות כהתנהגות ראויה וסבירה.

אך דווקא בסוגיה הערכית-מוסרית העוסקת בהתמודדות עם ההפסדים הכספיים העצומים הנגרמים ממשבר הקורונה, נראה שקיים כאוס ערכי ומעשי. ישנן הצהרות רבות על רצון לעזור לעסקים שנפגעו, אך העזרה ניתנת באופן חלקי בלבד. במקרים רבים העזרה ניתנת באופן לא מועיל, או לא יעיל, כך שרבים מתקציבי הסיוע מגיעים לאלו שלא נפגעו מהמשבר, או לאלו מתוך הנפגעים - או העושים עצמם כנפגעים - המצליחים לצעוק חזק יותר ולהפעיל מנופי לחץ על מקבלי החלטות. במקביל, רבים מהזקוקים באמת לסיוע אינם מקבלים אותו, או מקבלים אותו באיחור, וללא יכולת להסתמך עליו בנקודת הזמן שבה הצורך בסיוע הוא משמעותי.¹⁰

עיקרו של מאמר זה הוא ניסוחם והסברם של תשעה שיקולים הלכתיים העשויים להשפיע על חובת הסיוע, על מידת הסיוע ועל דרך הסיוע לשכירים ולבעלי עסקים שניזוקו מהמשבר. על פי אותם שיקולים כתבנו ניסוח ראשוני של קווים מנחים להתמודדות לאומית עם המשבר הכלכלי של הקורונה לאורה של תורה. זהו סוף שהוא רק התחלה לדיון מעשי עמוק ונוקב על הפעולות הראויות ושאינן ראויות להתמודדות עם משבר ענק זה.

מאמר זה נועד לשרטט את הקווים המנחים, את העקרונות ואת השיקולים הצריכים להשפיע על קבלת החלטות של כל הרוצה להתמודד עם המשבר לפי דרכה של תורה. מן המאפיינים הבולטים של התחום הכלכלי הוא המורכבות של השיקולים השונים, ויחסי הגומלין הרבים שביניהם. אין בשאלות מדיניות כלכלית שיקול אחד מכריע, אלא שיקולים רבים משפיעים על כיוון כללי.

9 ראה על מצוות "ואהבת לרעך כמוך" בהמשך.

10 דברים אלו נכתבים על סמך תחושה סובייקטיבית של הכותב מתוך דברים שהוא קורא ושומע. חלק ממטרת הכתיבה של מאמר זה היא לתת בסיס ערכי-יהודי שלפיו ניתן יהיה לבחון החלטות ממשלתיות שונות ולקבוע אם טובות הן או רעות, ויחד עם זה לקבוע אם אכן האמירה בפסקה זו מוגזמת, או אכן מתארת נכוחה את המציאות.

מאמר זה סוקר גם השלכות מעשיות אפשריות סביב נושאים שעלו לדיון ציבורי פומבי בעת האחרונה. השלכות אלו נכתבו על דעתו האישית של הכותב, לעיתים תוך הבאת סימוכין מדבריהם של מומחי כלכלה. לא ניתן לראות בהשלכות אלו את עמדת התורה במובנה הישיר והחד-משמעי, שכן הערכה מקצועית אחרת של המציאות תוביל לעיתים ליישום שונה בתכלית של אותו שיקול הלכתי. עם זאת, לולי כתיבת השלכות אלו, היה מאמר זה חסר משמעות מעשית.

אין מאמר זה דן על אחריות פיצוי של תביעת נזיקין רגילה, אלא על האחריות להחזר הוצאות ומניעת רווח צפוי בעבור אלו שנדרשו או שנרתמו לסייע למיגור המגפה לטובת הכלל, עיקרון הלקוח מהלכות השבת אבדה ואינו בנמצא בהלכות נזיקין.¹¹ כן דן המאמר על מתן סיוע ועזרה בשל מכלול שיקולים אחרים. הנחת היסוד של מאמר זה הוא שרבים מבעלי העסקים שהשביתו את עסקיהם עשו זאת שלא לצורך שמירת בריאותם האישית, אלא לצורך הצלת בריאותם של אחרים. המאפיין הזה של נזקי הקורונה הוא המחייב התייחסות לנזקים מתוך גישה של ערבות הדדית. חובה אנושית לגמול עם אותם בעלי עסקים כגמולם הטוב על הוויתור בממונם למען הצלת החיים של זולתם. חובה אנושית בסיסית זו מעוגנת במאמר באמצעות מספר שיקולים הלכתיים כבדי משקל.

לפני הדיון על הפיצוי והסיוע, חשוב להדגיש את הפשוט והכמעט מובן מאליו. כנגד הנפגעים עצמם ממשבר הקורונה נאמר "אם אין אני לי מי לי"¹²: אחריותו של כל אדם לקחת את גורלו בידיו, ולקבל את ההחלטות המתאימות והמתבקשות מהמצב שנוצר. בעלי עסקים צריכים לחשב מחדש את המסלול העסקי, להתאים את העסק למצב שנוצר, ולחפש תחומי פעילות אחרים המתאפשרים דווקא במצב זה. שכירים שפוטרו מעבודתם צריכים לבחון אפשרויות תעסוקה אחרות והתארגנות כלכלית מחדשת של כלכלת משק הבית למציאות המתחדשת. איש לא אמור לחוש מחויבות לעזור להם במה שהם מתרשלים בו כלפי עצמם. וכנגד אלו שלא נפגעו ויכולים לסייע, נזכיר

11 בהלכות נזיקין אין אפשרות לתבוע על מניעת רווח ועל נזק עקיף כמו הטלת איסור על יציאה לעבודה, כמפורש בשו"ע חו"מ תכ, יא. גם הדיון הרווח בסוגיית מכת מדינה המופיעה בב"מ קה ע"ב איננו נוגע כלל לכאן, משום שאין הוא עוסק בפיצוי או בסיוע על הפסד, אלא רק בחלוקת הנזק בין שני שותפים בבעלות על רכוש שבו הוא התחולל.

12 משנה, אבות א, יד.

את המשך המשנה: "וכשאני לעצמי מה אני, ואם לא עכשיו אימתי". לא כל מי שנפגע יכול או יודע להתמודד בכוחות עצמו עם המציאות החדשה, וצריך לעזור ולסייע למי שזקוק לעזרה, ולעשות זאת ללא כל דיחוי.

ב. שיקולים הלכתיים המשפיעים על ההתייחסות לנזקי הקורונה

שיקול ראשון: האיסור להזיק

בהלכות שכנים קיים עיסוק נרחב בחובה על אדם להרחיק את נזקיו משכנו. חובה זו איננה גורפת והיא מנוסחת על ידי בעל ערוך השלחן באופן הבא:

יש בזה כלל גדול: דאם בשעת עשיית הדבר אין הנזק בא מיד, אלא לאחר זמן אחרי שיפסוקו מעשיו, מותר לעשות דבר זה, שהרי עושה בתוך שלו, ועל הניזק להרחיק את עצמו, אם ירצה שלא יגיע לו הנזק. אבל אם מעשה זה מזיק את חברו בעת עשייתו, הרי זה כמזיק בידו ואסור לעשות כן.¹³

חובה יתרה קיימת במקום שבו אין מדובר רק בנזק ממוני גרידא, אלא אף בסיכון חיי אדם כמפורט בדברים הבאים של השולחן ערוך:

כן כל מכשול שיש בו סכנת נפשות, מצות עשה להסירו ולהישמר ממנו ולהיזהר בדבר יפה, שנאמר: הישמר לך ושמור נפשך (דברים ד, ט). ואם לא הסיר, והניח המכשולות המביאים לידי סכנה, ביטל מצות עשה, ועבר בלא תשים דמים (דברים ד, ט).¹⁴

חובה זו, שביטוייה העיקרי במצוות מעקה, קיימת אף בתוך ביתו של אדם, ולא רק ברשות הרבים או ברשות הניזק.

נמצאנו למדים, שאף בתוך ביתו חייב אדם להתנהג באופן שלא ייגרם בגינו נזק וסכנה לזולתו. מצוות מעקה אף מחייבת טרחה והוצאה כספית להסרת הנזק, ואין אדם יכול לתבוע את עלות בניית המעקה ממי שהמעקה נועד לשמור על נפשו או מהציבור.

13 ערוה"ש, חו"מ קנה, א.

14 שו"ע, הלכות שמירת נפש, חו"מ סי' תכז.

להבנתי הוא הדין כאן: מחויב אדם לשמור על הריחוק החברתי הנדרש, ולשאת בעצמו את הנזק שנגרם לו בעקיפין, ואף להוציא הוצאות באופן ישיר, ובלבד שלא יגרם בגינו נזק לזולתו.¹⁵

הרב אשר וייס דן בנושא זה בהרחבה בהקשר הספציפי של מגפת הקורונה, ומסיק: "וכיון שידוע בבירור שהוא מזיק את חברו, מילתא דפשיטא שלא זו בלבד שיש בו איסור גמור, אלא אף דיני נזיקין יש בו".¹⁶

אם אנו דנים לגבי האפשרות לחייב בתשלומי הנזק, כל שכן שחייב אדם להימנע מלהזיק, ואף להוציא הוצאות לצורך כך, וזאת אף אם יהיה פטור מתשלומי הנזק.¹⁷

אם נלך בדרך זו, אין חובה לפצות איש על נזקים שנגרמו לו בשל הקורונה. בשיקול של השבת אבדה להלן מוצג כיוון הפוך לחלוטין, והצעה מעשית לשלב בין הדרכים. ואף אם נאמץ שיקול זה באופן מלא, ישנם שיקולים אחרים, כמו מצוות צדקה, מצוות "ואהבת לרעך כמוך", מצוות "ועשית הישר והטוב", ואף מצוות שמירת הנפש עצמה, העשויים להטיל חובה למתן סיוע לאלו שנפגעו כלכלית בעקבות הקורונה. שיקולים אלו מפורטים במקומם בהמשך.

שיקול שני: מצוות השבת אבדה

מצוות השבת אבדה מחייבת אדם לפעול על מנת להציל את חברו מנזק, אך אין היא מחייבת את המשיב להוציא הוצאות לצורך מניעת הנזק. העיקרון מובא במשנה במסכת בבא מציעא, ודוגמה מוחשית ליישומה מובאת במשנה במסכת בבא קמא:

היה בטל מסלע, לא יאמר לו תן לי סלע, אלא נותן לו שכרו כפועל. אם יש שם בית דין - מתנה בפני בית דין, אם אין שם בית דין בפני מי יתנה? שלו קודם.¹⁸

15 והחובה להיזהר מלהזיק אחרים גדולה מהחובה של אדם להיזהר שלא יזקק הוא בעצמו, ש"יותר יש לאדם ליזהר עצמו שלא יזיק אחרים משלא יזקק" - תוספות, בבא קמא כג ע"א ד"ה וליחייב. [וראה במאמרו של הרב נריה גוטל בעניין בספר זה. המערכת.]

16 שו"ת מנחת אשר, קורונה - מהדורה תליתאה, סי' ח.

17 וכפי שהביא שם בשם ר' חיים פלאגי לחייב רופא שיש חשש שנדבק לבנות מחיצה על חשבוננו בבית הכנסת למניעת ההדבקה.

18 משנה, בבא מציעא ב, ט.

זה בא בחביתו של יין וזה בא בכדו של דבש, נסדקה חבית של דבש, ושפך זה את יינו, והציל את הדבש לתוכו - אין לו אלא שכרו; ואם אמר אציל את שלך, ואתה נותן לי דמי שלי - חייב ליתן לו.¹⁹

נשליך כעת את הדברים לנדון דידן. בשל המגפה המתפתחת נזק גדול עמד להתרגש על כולם, על מי יותר ועל מי פחות. כדי לצמצם את הנזק המתהווה נוצר צורך אובייקטיבי שחלק מהאוכלוסייה יביא על עצמו נזק כבד יותר כדי לצמצם את הנזק הכולל, כדי להציל נפשות רבות, וכדי לצמצם נזק כבד מנשוא שעלול היה להתרגש על אחרים. בהתאם לכך, הרי שאותו חלק באוכלוסייה, שנדרש להגדיל את הפסדו מעבר לצפוי, דומה לבעל חבית היין השופך את חבית היין כדי להציל את הדבש של חברו, השווה הרבה יותר. לולי שהמשבר נוהל על ידי הממשלה, היו זכאים בעלי העסקים שנדרשו לסגור את עסקיהם, להתנות את סגירת העסקים בקבלת הפיצוי, ואף יכלו להודיע לבית דין על ציפיותם לפיצוי גם ללא הסכמת הניצול מהנזק הצפוי.

אם נניח שהממשלה פעלה כאן כשליחה של כלל הציבור כדי לתכנן ולנהל את צעדי הריחוק החברתי באופן שיצמצם את הנזק הכולל כיישום של מצוות השבת האבדה, ונניח גם שהסמכות הציבורית שמכוחה פעלה הממשלה נותן לה מעמד של "בית דין",²⁰ אם כן כל מי שהפסיד בשל קיום הוראות הממשלה, הרי הוא כמי שהתנה שעושה כן על מנת לקבל פיצויים מהממשלה,²¹ וזכאים בעלי העסקים שנפגעו לקבל פיצויים מעיקר הדין.

כאן המקום להוסיף שיש הבדל בהלכה בין הצלה מנזק רגיל לבין הצלה מסכנת חיים, וכך הם דברי סוגיית הגמרא במסכת סנהדרין:

מנין לרואה את חברו שהוא טובע בנהר או חיה גוררתו או לסטין באין עליו שהוא חייב להצילו? תלמוד לומר לא תעמד על דם רעך. והא מהכא נפקא? מהתם נפקא: אבדת גופו מניין? תלמוד לומר והשבתו לו! אי

19 משנה, בבא קמא י, ד.

20 טענה זו מתקבלת על הדעת, אך טרם מצאתי לה סימוכין.

21 וכי תאמר: היכן נעשתה התניה זו? מסתבר לומר שהכרזות קברניטי המדינה על הרצון לסייע ולפצות את הנפגעים מהסגרים הן הממלאות את תפקיד ההתניה, וייתכן ש"אנן סהדי" שאין בעלי עסקים מוכנים להפסיד את פרנסתם למען זולתם, וכיוון שסגירת העסקים נכפתה עליהם, בוודאי דעתם על פיצוי המגיע להם. לא נצרכת ההתניה אלא כדי למנוע גילוי דעת של מחילה על הזכות במקרה שהיא נעשתה בבחירה חופשית.

מהתם הוה אמינא: הני מילי בנפשיה, אבל מיטרח ומיגר אגורי אימא לא, קא משמע לן.²²

על פי סוגייה זו, בהצלת נפשות המציל חייב גם להוציא ממון לצורך ההצלה בשונה מהשבת אבדה רגילה. אולם ראשונים²³ הוכיחו והסבירו שחובה על הניצול להחזיר למציל את הוצאותיו, אם יש לו. וכך כתבו גם פוסקים.²⁴

שיעור הפיצוי

לגבי שיעור הפיצוי למשיב אבדה נפסק בשלחן ערוך:

אבידתו קודמת... ואף על פי כן יש לו לאדם ליכנס לפניו משורת הדין ולא לדקדק ולומר: שלי קודם, אם לא בהפסד מוכח. ואם תמיד מדקדק, פורק ממנו עול גמילות חסדים וסוף שיצטרך לבריות...²⁵ אם היה עוסק במלאכה... לא יאמר לו: תן לי דינר שהפסדת, אלא נותן לו שכרו כפועל בטל.²⁶

הפיצוי האמור איננו פיצוי מלא מכוח כמה סיבות:

1. נזק מסוים היה מגיע ככל הנראה לכל בעלי העסקים גם לולי הפעולות שננקטו לצורך הצלת אחרים. על הפסד זה אין צורך לפצותם.
2. יש לעובדים שכירים ולבעלי עסקים יתרונו מתקופת חופשה או תקופה ללא לקוחות, ויש לקזז את ערכן הכספי מהערכת הנזק גם אם לא מימשו את היתרונו האלו בפועל.²⁷

22 סנהדרין עג ע"א.

23 רא"ש ומאירי על אתר. המאירי הוסיף: "אם אין לו במה לפרוע אין לזה לימנע בכך שאע"פ שאסור להציל עצמו בממון חברו דוקא שלא מדעת הבעלים אבל בעלים עצמן חייבין להציל חבריהם". חלוקה זו בין מדעת הבעלים לבין שלא מדעתם צריכה עיון: וכי בעת ההודעה לבעלים על השימוש בממונם לצורך ההצלה לא חלה עליהם חובת ההצלה למפרע?

24 סמ"ע, חו"מ סי' תכו סק"א וש"ך שם.

25 שו"ע, חו"מ רסד, א.

26 שו"ע, חו"מ רסה, א.

27 עיקרון זה מושלך מחישוב הפיצוי לפי שכרו של "פועל בטל" ולא לפי שכר מלא. יש להוסיף לכאן עיקרון הקיים בדיני נזיקין המחייב את הניזק לצמצם את הנזק שנגרם לו. כך נפסק בשו"ע, חו"מ תג, ב, שאחריות הפחת של הנבלה הוא על הניזק מעת שיודע על מות בהמתו, ויכול לטפל בה. מסתבר שגם בהשבת אבדה המשיב צריך לצמצם במידת האפשר את הנזק שנגרם לו, ואיננו יכול לדרוש פיצוי על מה שהפסיד יותר מכך בגלל בחירתו.

3. המצילים צריכים שלא לדקדק בחישוב נזקיהם, ולדרוש מהניצולים את כל ההפסד באופן מדוקדק.

על פי האמור הגענו לחובת מתן פיצוי חלקי בלבד לעסקים שנפגעו יותר מהצפוי לצורך הצלת אחרים מהפסד גדול, מחולי וממוות.

מי חייב לפצות?

בהלכות השבת אבדה, המאבד, שהוא הניצול, הוא החייב לפצות את המשיב, המציל. אולם מי הם הניצולים והמאבדים במגפת הקורונה? הדעת נותנת שכל מי שהוא או קרוביו או אוהביו נמצאים בסיכון להיפגע מהווירוס ומהשלכותיו הטבעיות הבריאותיות והכלכליות, הרי הוא בכלל המאבדים והניצולים. בעצם מדובר בכולנו. בהיעדר יכולת הערכה אחרת יש מקום לחייב בתשלום את הציבור כולו באופן שווה.²⁸ אולם את הנאת המצילים עצמם מההצלה כבר קיזזנו קודם בתחשיב, ולכן מי שהפסיד בעצמו לצורך צמצום הנזק לאחרים פטור מלשלם בעבור פיצוי לאחרים שגם הפסידו לטובת הכלל. ופשוט הוא שאין טעם לגבות תשלום מאנשים כעת או בעתיד על מנת לשלם להם עצמם פיצוי כעת. וכל שכן שאין לבצע הלוואה כפויה כזו בתוספת ריבית.²⁹

מתן אשראי כמצוות השבת אבדה

ראוי להסב את תשומת הלב, שחלק מהנזק של העסקים נובע מ"מחנק אשראי", נזק שניתן להתמודד עמו באמצעות מתן הלוואות מיוחדות. וכך, אף שמצוות הלוואה היא דרך מובחרת לקיום מצוות צדקה, לעיתים מהווה הלוואה אמצעי למניעת נזקים עסקיים, ובעצם, בתנאים אלו, לעניות דעתי, נובעת היא ממצוות השבת אבדה.³⁰

28 צ"ע עד כמה ניתן לפטור את הציבור כולו מאחריות משום שכלפי כל אחד בנפרד ניתן לטעון "המוציא מחברו עליו הראיה". כשמחייבים מס באופן שווה, חלוקת הנטל יכולה להיות לפי ממוון ויכולה להיות לפי נפשות בהתאם לנסיבות כמבואר בדברי הפוסקים בחו"מ סי' קסג ואכמ"ל.

29 זו משמעות של מימון הפיצויים באמצעות הגדלת הגירעון בהווה והגדלת המיסים בעתיד. הגדלת הגירעון מתאפשרת דרך לקיחת הלוואות בריבית על ידי המדינה, וזו הדרך שבה ניתן הסיוע של המדינה כיום.

30 לולי זה קשה מאוד להבין מדוע יש מצוות הלוואה לעשיר (שו"ע, חו"מ צז, א ובניגוד לרמב"ם,

בהמשך, אגב העיסוק במצוות צדקה, נרחיב יותר על הדרך הראויה לסיוע באמצעות הלוואה.

האיסור להזיק ומצוות השבת אבדה

בשיקול הקודם הצענו אפשרות שחובת הריחוק החברתי נובעת מהאיסור להזיק לצד החובה העצמית על שמירת הנפש, ועל המזיק ועל השומר נפשו לשלם בעצמם את הוצאות הרחוקת הנזק. בשיקול זה אנו מציעים שהריחוק החברתי נובע ממצוות השבת אבדה, והמשיב ראוי לפיצוי על מעשיו לטובת המאבד. כיצד יש לנהוג למעשה?

הצעתי המעשית היא לחלק בין חובת הריחוק החברתי לחולה ידוע, שהיא נובעת מהאיסור להזיק, לבין חובת הריחוק החברתי הגורפת לכלל האוכלוסייה, הנובעת ממצוות השבת אבדה. טעמה של הצעה זו היא משום שכאשר ידוע שאדם מסוים חולה, הרי ברור החשש הספציפי שהווירוס הנמצא בגופו יעבור לאדם אחר, ויסכן אותו. חשש כזה הוא חשש היזק. אולם כשלא ידוע מי הוא החולה, וישנה רק ידיעה כללית על קשר סטטיסטי בין שמירת ריחוק חברתי לבין צמצום התפשטות המחלה, הרי שמדובר בצעדי מניעת נזק שזו מהותה של מצוות השבת אבדה. הרחבת דיני נזיקין גם אל הדבקה לא מודעת טומנת בחובה גם אפשרות תביעת נזיקין אדירה על כל הפסדי הכלכלה הגלובלית גם יחד על מפיץ המחלה הראשון, ואין זו אפשרות סבירה כלל וכלל.

שיקול שלישי: מצוות צדקה

במציאות שנוצרה במגפת הקורונה נפגע מטה לחמם של רבים. אלו שלרשותם עומדים כספי חסכונות רבים, נכסים הניתנים למימוש בערכם,³¹ או זרם הכנסות מספק, אינם זקוקים לצדקה, גם אם נפגעו מאוד. אולם חובה גמורה

הל' מלווה ולווה א, א), הרי ניתן לעשות עם העשיר שותפות ולהרוויח איתו בהשקעותיו! אך בעת משבר כלכלי, שההלוואה נועדה לצמצם נזקים של עסקים מפסידים בשל מצוקה תזרימית, מובנת המצווה להלוות לעשיר ללא ריבית שהרי אין בעסקים רווחים לשתף בהם, אלא רק הפסדים. בדומה לכך בספר ברית יהודה פרק א הערה י בשם שו"ת ברית יעקב, יו"ד סי' נד, הסביר טעם איסור הריבית לעשיר כאיסור נטילת השכר למשיב אבדה. 31 לעיתים נותנים צדקה לאדם בעל נכסים הסובל מקשיי נזילות כדי שלא יאלץ למכור את נכסיו בזול. ראה רמב"ם מתנות עניים פ"ט הט"ז.

לעזור לאלו שבשל הירידה החדה בהכנסותיהם אינם יכולים להמשיך לחיות בצמצום ברמת חיים סבירה בהתאם להרגלם, ובפרט אלו שבשל הירידה החדה בהכנסות עלולים לאבד את פרנסתם לזמן רב, ואף לשקוע בחובות, ולהגיע לפשיטת רגל ולפשיטת יד.

צדקה בהעמדת אשראי

על פי הלכות צדקה יש לתת עדיפות להצמחתו הכלכלית של הנוזק והעמדתו על רגליו, ולהעדיף דרך עזרה כזו מדרך עזרה על ידי תמיכה ישירה.³² סל הכלים לעזרה כולל יצירת שותפות עסקית, כלומר הלוואה לפי "היתר עסקה",³³ יצירת מקום עבודה, או הלוואה ללא ריבית, וכן הכוונה וייעוץ להתמודדות מיטבית עם הסיטואציה הכלכלית.³⁴

כאשר אנו באים ליצור מדיניות אשראי לעסקים לצורך תמיכה בהם כדי לקיים את מצוות צדקה יש לקחת בחשבון כמה דברים.

ראשית, עסקים רבים נשענים על אשראי בנקאי כחלק מהפעילות העסקית השוטפת שלהם (בדרך כלל זו מסגרת אשראי קבועה כנגד "הון חוזר", ולעיתים גם הלוואות לצורך הרחבת העסק). לרגל המשבר, הסיכון שבמתן

32 על פי דברי הרמב"ם מתנות עניים י, י על המעלה הראשונה בצדקה.
33 הלוואה בריבית על פי היתר עסקה מותרת ואף רצויה כאשר היא נעשית באופן של שותפות עסקית ממשית. באופן זה אין זו הלוואה בריבית אלא הסכם על שותפות ברווחי השקעה. אין זו הלוואה בריבית עם היתר, כיוון שהמלווה חשוף במידה מסוימת מעבר לאפשרות הפסד החוב בגלל חדלות פירעון, או תרמית, כבכל הלוואה, גם לאפשרות שללווה ייווצר הפסד מוכח וללא אשמה בהשקעתו, ואז הוא יהיה פטור מלשלם את הריבית ולעיתים אף חלק מהקרן, אף שיש לו יכולת פירעון. העמדת אשראי באופן זה היא בכלל מצוות צדקה ובמעליתה הגבוהה, ויש להעדיף דרך זו על פני תמיכה, ובעת הצורך גם על פני מתן הלוואה ללא ריבית. אך חשוב לשים לב שאין ניתן לתת הלוואה באמצעות היתר עסקא לעסק הפסדי, או לעסק שאינו מרוויח כשיעור הריבית על ההלוואה לפחות, שכן אין רווח שבעל העסק יכול לשתף בו את הגורם המממן, ואין היתר להוספת הריבית על הקרן. כן ראוי לציין שבאופן שבו מצוי להסתמך כיום על היתר עסקא חסרה כוונה רצינית ותקפה משפטית באופן ודאי לוותר על רווח ואף להשתתף בהפסד במצבים המתבקשים, ובשימוש כזה בהיתר עסקא קשה לראות אפשרות מועדפת לעזרה ולתמיכה.

34 עיין במאמרי "השבת אבדה בימינו", אסיף ג (תשע"ו), עמ' 304-333, העוסק בקיום מצוות השבת אבדה דרך מתן ייעוץ והעברת מידע. מסתבר מאוד שגם מצוות צדקה יכולה להתקיים באופן זה. ניסיונם של ארגוני החסד "פעמונים" ו"מקימי" וכמו ניסיוני האישי בפרוייקט "אחים לבית" יוכיחו, שהליווי והייעוץ משמעותיים לנעזרים בהם אף יותר מהתמיכה הכספית עצמה.

אשראי לעסקים, ובפרט בענפים שנפגעו, עלה מאוד. הביקוש הכולל לאשראי עלה, והגופים הפיננסיים מצדם צמצמו את מתן האשראי בפרט לאותם ענפים שבהם הסיכון לאי פריעת הלוואות עלה. נתונים אלו מורים על צורך שנוצר לסיוע באשראי בהיקפים חריגים למניעת קריסת עסקים רבים.³⁵

שנית, כיוון שהמדינה מנהלת את המשבר תוך מוכנות לספוג פגיעה קשה בענפים מסוימים למען שמירה מיטבית על יציבות המשק בכללותו, יכולת קבלת האשראי של המדינה אינה צפויה להיפגע באופן משמעותי.³⁶ מציאות זו מטילה אחריות רבה יותר על המדינה כישות משפטית בעלת יכולת קבלה ונתינה של הלוואות, והופכת אותה לכתובת טבעית ומתבקשת לגיוס הון ולמתן הלוואות בהיקפים המתבקשים.³⁷

שלישית, בניגוד להלוואות עסקיות, כאשר נותנים הלוואות שמטרתן עזרה ליחידים ולעסקים לעמוד על רגליהם, יש לשים לב שתנאי ההלוואה יתאימו ליכולת של הלווה לבסס את העסק, ולחיות ברמת חיים סבירה, ולא יבחנו רק את יכולת גביית החוב, כמקובל במערכת הפיננסית העסקית. על כן יש לקחת בחשבון שחוסר התפתחות של העסק או חוסר יכולת פירעון, עלולים להביא בהמשך למחיקת ההלוואה ובעצם להפיכתה למענק, וכפי שנסביר מיד.

35 ניתן לראות סקירות ונתונים בנושא באתר בנק ישראל. למשל במסמך: "הגידול בביקוש לאשראי, אופן הסיוע של הבנקים ללקוחות במשבר נגיף הקורונה והגורמים המרכזיים לעליית הריביות על אשראי בנקאי מתחילת המשבר", 30.3.20, בקישור: <https://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/PressReleases/Pages/30-3-2020A.aspx>. בגוף המסמך גם מדווח על עצירת האשראי של גופים חוץ בנקאיים למשקי בית ועסקים קטנים. בסקירה נוספת שם מתאריך 6.4.20 בקישור <https://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/PressReleases/Pages/6-4-20.aspx> דווח על עלייה של 20 מיליארד ₪ באשראי שניתן לעסקים שכבר הייתה להם מסגרת מאושרת, וירידה של 1.9 מיליארד באשראי למשקי בית ולעסקים קטנים במהלך חודש מרץ.

36 ניתן לראות זאת, למשל, בתחזית המאקרו כלכלית שפרסם בנק ישראל בחודשים אפריל ומאי ומופיעה באתר הבנק בקישור <https://www.boi.org.il/he/NewsAndPublications/RegularPublications/Pages/forecast0520h.aspx>. מדובר בה על ירידה בתוצר של שנת 2020 בשיעור של 4.3% וגירעון של 11.5% בתקציב המדינה בשנת 2020 וצמיחה בתוצר בשיעור של 6% כבר בשנת 2021 וצמצום בגירעון כבר אז. לעומת זאת מצוין שם ששיעור האבטלה צפוי להישאר גבוה עוד תקופה ארוכה בשל ענפי משק הפגיעים יותר במשבר, שאינם צפויים עדיין להתאושש עד אז.

37 אם המדינה היא ישות עצמאית כלל ישראלית הרי שמצוות צדקה חלה עליה יותר משום ש"ידה משגת", שזו המגבלה המרכזית לחיוב הצדקה כמפורש בשו"ע, יו"ד רמט, א. ואם המדינה היא ידם הארוכה והמשותפת של אזרחיה, הרי שהם יעדיפו להשתמש ביד זו כדי לקיים באמצעותה את מצוות צדקה, שבה הם מחויבים, באופן יעיל יותר.

הסיבות ההלכתיות המכוונות להפיכת הלוואות חברתיות למענקים הן שתיים: האחת, היתר עסקה מאפשר לקיחת ריבית בזמן שסביר להניח שליחידים או לעסקים יש רווח עסקי שממנו מקבל גם הגורם המממן את חלקו ברווח כשותף. אותו היתר ללקיחת ריבית בעת ההצלחה של העסק מהווה גם את הסיבה המתבקשת לאי לקיחת ריבית ואף למחיקת חלק מקרן הלוואה במקרה של הפסד.³⁸ הסיבה השנייה היא רעיון שמיטת הכספים, המחייב שמיטת חובות שאין החייב מצליח לפרוע אותם, כאשר אין חשש לניצול לרעה של שמיטת הכספים על ידי הלווים, או להימנעות ממתן הלוואות בעתיד מצד המלווים.³⁹

מצות צדקה בסיוע לחברות ולחברות בערבון מוגבל

כיוון שהמגזר העסקי כיום מורכב בחלקו הגדול מחברות, יש צורך לעסוק בשאלה אם מצוות צדקה כוללת חובה לסייע גם לחברות, או שמא אין כל צורך למנוע מחברות לפשוט את הרגל, ויש לסייע רק לעובדי אותן החברות, והספקים שלהן לאחר שהחברות יפשוטו את הרגל ויתפרקו.

החברה מצד עצמה, גם אם יש לה ממשות מבחינה הלכתית, אין היא יכולה להוות מושא לאף מצווה מהתורה. אין החברה בכלל "אחיק", איננו מצווים להחיותה, להלוותה ולשמור על קיומה. אולם סביב חברה קיימים עובדים, ספקים ולקוחות. פשיטת רגל של חברה גורמת לכך שעובדים וחלק מהספקים יאבדו את מקור פרנסתם. ספקים רבים, עובדים, ומעט מהלקוחות לא יקבלו את התמורה שכבר מגיעה להם, בעלי המניות יפסידו את ערך השקעתם, בעלי אגרות חוב, וספקי אשראי יפסידו חלק מחובם, ולצרכנים יהיו חסרים מכאן ואילך מוצרים שהחברה יצרה.

38 בדרכו של עולם, כאשר אלו הם תנאי האשראי, גובה הריבית במצבי הצלחה עסקית יהיו גבוהים יותר מאשר הריבית בהלוואה שהסיכון בה הוא רגיל.

39 עיין, לדוגמה, במאמרו של ר"ש אישון, "שמיטת כספים בכלכלה המודרנית" אמונת עיתך 105 (תשרי תשע"ה), עמ' 128-134 המחלק בין הלוואות עסקיות להלוואות חברתיות, כאשר שמיטת כספים תנהג מהתורה. ובמאמרו של ר"י פרידמן, "שמיטת כספים למהדרין", מחשבת השמיטה (תשע"ה), עמ' 231-239, הקורא לנהוג למעשה כבר כיום את שמיטת הכספים בעבור אלו ששקעו בחובות שלא ברצונם, ואין להם היכולת לפרוע אותם. אולם פשוט שכאשר יש חשש ממשי לנעילת דלת בפני לוויים יש להימנע מדרך זו, ולהשתמש בפרזבול שתיקן הלל למטרה זו.

נראה שישנם מצבים רבים שבהם הדרך היעילה לקיים את מצוות צדקה היא דווקא דרך עזרה לחברה. עזרה זו מחויבת גם מכוח מצוות השבת אבדה כלפי ספקים ולקוחות, העלולים לאבד את חובם, יש בה משום צדקה כלפי עובדים וספקים שמטה לחמם עלול להישבר, השבת אבדה בעבור אלו מהם שיפסידו גם אם יש להם די למחייתם,⁴⁰ ויש בה גם גמילות חסד עם הלקוחות העלולים לחוש במחסור לתקופה עקב הפסקת ייצור המוצרים.⁴¹

אולם יש לתת את הדעת לכך שהלוואה לחברה בע"מ הינה שונה בתכלית מהלוואה לאדם פרטי, שכן חלק מהסכם הלוואה לחברה בע"מ מניח אפשרות שהלוואה לא תוחזר עקב פשיטת רגל של החברה, ללא כל מחויבות של הנהנים מהחברה ושל בעלי העניין השונים בחברה לדאוג לפירעון הלוואה. כנגד זה, מצוות הלוואה בתורה עוסקת בהלוואה באחריות אישית של הלווה ללא כל מגבלה. לכן אין אפשרות לאחוז את החבל משני הקצוות, ואם באים אנו לסייע לחברות באמצעות מתן הלוואות מכוח מצוות צדקה, ניתן להתנות זאת במתן ערבות אישית להלוואה על ידי הבעלים המנהלים, ושאר בעלי העניין והנהנים מהחברה.

אפשרות חלופית היא שהמדינה תסייע לחברות תמורת קבלת חלק הולם במניות החברה. בהצעה זו יש הגיון רב, שכן למדינה יהיה כדאי לעזור במימון החברות, רק אם היא תאמין שלאחר המשבר החברה תחזור להרוויח וההשקעה תחזיר את עצמה, ואז תוכל המדינה למכור חזרה את מניות החברה לבעליה

40 יעוין במאמרי הנ"ל שמניעת רווח בתחום העיסוק נחשבת להפסד שמניעתו מחויבת משום מצוות השבת אבדה.

41 האם קיימת מצוות צדקה והשבת אבדה גם כלפי מחזיקי המניות, מחזיקי האג"ח וחברות המימון? יתכן להבחין בין המשקיעים בשוק ההון לבין העובדים והספקים. בשוק ההון מקובל לבחון את מידת הסיכון בכל השקעה, ולדרוש תשואה על ההשקעה התואמת את הסיכון. אין זה הוגן כלל שהמשקיעים ייהנו מתשואות גבוהות בגלל הסיכון שבהשקעתם, ובעת התממשות הסיכון אחרים יהיו חייבים לחוש להצילם ולמנוע את הפסדם. יתכן שמבחינת המשקיעים הכול צפוי מראש ועל דעת כך בחרו להשקיע ו"אבדה מדעת" היא. אך יתכן שלקחת סיכון איננה אבדה מדעת, והרואה התממשות של סיכון שנלקח מראש חייב למנוע, כדי להשיב אבדה וצ"ע. חשוב לציין גם שמקובל כיום לפזר השקעות בין חברות רבות, כך שקריסה של חברה אחת אינה משפיעה כמעט על מצבם הפיננסי של המשקיעים בה. יחד עם זאת, מדיניות ממשלתית מוצהרת של סיוע לחברות שלא יקרו, משפיעה על כלל ההשקעות בשוק ההון באופן ניכר, וכן עשויה להציל חוסכים בקרנות הפנסיה וכדומה מעוני. בכל אופן ביחס לעובדים ולספקים, מציאות של מתן שירות לחברה ללא קבלת תמורה מובטחת הוא הפסד ממשי ואין מקום לראות בו סיכון שנלקח במודע ובכוונה וכעת התממש.

פשוט הוא שבכספי ציבור יש להיזהר שלא לבזבזם שלא לתועלת ברורה, יותר ממה שאדם צריך להיזהר ברכושו הפרטי, וזאת משום שיש להניח שהציבור אינו מסכים לשימוש בכספיו שלא לתועלת. אם כן בבזבוז כספי ציבור יש לחוש גם לגזל הרבים⁴⁵ או להיזקם.

אם נניח שכל בזבוז משאב שלא לצורך השגת תועלת הגדולה מהמשאב אסורה משום "בל תשחית", יהיו לכך מספר השלכות.

השלכות מעשיות אפשריות

בהתאם לעיקרון זה, לפי הבנתי, חובה על מקבלי ההחלטות הכלכליות לשים לב היטב לשני דברים: א. בעת הטלת הסגרים והתקנות ובעת אכיפתם יש לוודא שהתקנות אינן גורמות הפסד הגדול מהתועלת המושגת מהן. וכן לשים לב, שאין תועלת זו יכולה להיות מושגת ללא יצירת אותו הפסד. ב. בעת הקצאת המשאבים לצורך פיצוי לעסקים שנפגעו, לטובת סיוע לעסקים שלא יפלו, או למען סיוע לעסקים או ליחידים לצורך הצמחה מחודשת של המשק, לשים לב שהמשאבים המוקצים לצורך המטרה ישיגו את התועלת המקסימלית בעלות המינימלית.⁴⁶

שאלה מעשית מאוד בנושא נוספת מנסרת כעת בחלל עולמנו היא: האם יש לקצץ בפעילות המגזר הציבורי ולהוריד את גובה השכר של מקבלי השכר הגבוה במגזר זה? להבנתי, לאור שיקול זה, התשובה היא חיובית בהחלט. הנימוק לכך הוא שבעיות כתיקונם ניתן להניח שנוח לתושבי המדינה בשירותים שמספק בעבורם המגזר הציבורי, ונוח להם במתן שכר גבוה לחלק מנותני השרות כדי להיטיב את איכות השרות לציבור. לעומת זאת, בעיתות משבר העדפות הציבור משתנות, הצורך מופנה יותר לתחום הקיומי, והציבור פחות מעוניין בשירותים נוספים שאינם הכרחיים; הם מועילים לו פחות, והנכונות לשלם

45 גזל הרבים חמור מגזל היחיד בגלל הקושי להחזירו. עיין תוספתא, ב"ק י, ח.

46 לצורך המשגת דרך המדידה הזו, יש לעבור ממדידת העלות והתועלת במונחים כספיים אובייקטיביים, למדידה באמצעות יחידות תועלת סובייקטיביות. ראה על זה מאמרם של כהנמן וטברסקי, "תורת הסיכויים - ניתוח קבלת החלטות בתנאי סיכון", ירושלים 1979. סקירה תמציתית שלו נמצאת בספר תורת המימון, מהדורה שלישית, תש"ע, האוני' הפתוחה, חלק ד, מעמ' 327.

עליהם פוחתת.⁴⁷ כמו כן ההצדקה לשכר הגבוה יחסית של חלק מעובדי המגזר הציבורי מתקיימת פחות בתנאים כאלו.⁴⁸ נדבך נוסף של הדיון הציבורי עוסק באפשרות הקיצוץ בפנסיות התקציביות וקצבאות הזקנה בביטוח הלאומי. ההתייחסות לקיצוץ זה שונה, שכן מדובר בתשלומים שהובטחו בגין עבודה שכבר נעשתה בעבר או בגין פרמיות שכבר שולמו, ויש לחוש בקיצוץ שכרם למפרע של קבוצת עובדים מסוימת בלבד לעושה שכר שכיר. אולם כנגד זה

47 במגזר הפרטי השינוי בהעדפות הצרכנים קורה מיד, ולכן הכנסותיהם של העוסקים בתחומים שאינם חיוניים ממחרת להיפגע. אך במגזר הציבורי לא קיים מנגנון התאמה טבעי למציאות משתנה, וכדי להימנע מבזבוז משאבים יש צורך לעשות את השינוי באופן מכוון.

48 הצדקת השכר של עובדי המדינה נובעת משלוש סיבות: בשל התרומה של השירות הממשלתי הספציפי של אותו עובד להתפתחות הכלכלית הכוללת של המשק.

בשל אלטרנטיבות השכר הקיימות לעובד, לו היה רוצה להתפרנס בשוק הפרטי. צורך חייו הסביר של העובד העוסק בצורכי ציבור.

שני השיקולים האחרונים מובאים בסוגיית הגמרא בכתובות קה ע"א בהקשר של דיינים. בבכורות דף כט רואים שדין זה שייך לכל העוסקים בצורכי מצווה, ולהבנתי נכון הוא גם לכל העוסקים בצורכי ציבור, כאלו שאין להם "ערך כלכלי" ברור.

בעת משבר כלכלי שתי הסיבות הראשונות מצדיקות דווקא את הפחתת השכר. ערכה של הפעילות הכלכלית הכללית פוחת, וממילא גם ערך תרומת השירות הממשלתי להתפתחות הכלכלית יורד. השכר במגזר הפרטי יורד, ולעובדי המגזר הציבורי אין אלטרנטיבות לשכר גבוה במגזר הפרטי. נוסף על כך הכנסות המדינה בעת משבר כלכלי יורדות מאוד. ההוצאות עולות. וככל עסק אחראי, בהיעדר הכנסות מספיקות, אין היגיון להמשיך לשלם שכר גבוה ולממן זאת באמצעות הלוואות (שיוחזרו דרך גביית מיסים מהמגזר הפרטי שכאמור נפגע מהמשבר מאוד).

תליית שכר הבכירים בגובה התל"ג, כפי שלמעשה מוצע כאן, גם הוגנת יותר וגם תביא להגברת היעילות של תהליכי קבלת ההחלטות, שכן קבלת החלטה דרמטית של הבכירים במגזר הציבורי להכנסת המשק לשעת חירום תפגע קודם כול פגיעה מידתית וסבירה במקביל ההחלטות עצמם. סביר להניח שתלייה זו תביא לצמצום אפשרות של הפעלת מדיניות חירום כלכלית לא אחראית על חשבון הגדלת הגירעון ופריעתו על ידי הדורות הבאים משיקולים ציניים של מקבלי ההחלטות.

אולם גם ובעיקר בעת משבר כלכלי, לא ניתן לפגוע בעובד ובמשפחתו באמצעות שכר נמוך שהוא ברמת "כדי חייו" בלבד. כמו כן לא ניתן לפטר עובדי מדינה העוסקים בשירותים החיוניים גם בתקופת חירום.

שיקול נוסף שחשוב לקחת בהקשר זה הוא המוכנות של עובדים במגזר הציבורי לשרת את הציבור תוך פגיעה בהסכמי השכר איתם. הדרך הראויה היא להכניס את התלות בין המצב הכלכלי הכללי לבין השכר של העובדים בהסכם העבודה מראש. אפשרות שינוי ההסכם וקיצוץ השכר באמצע תקופת העבודה בעבור עובדים שיש להם קביעות ואסור לפטרם דורשת דיון נפרד. חשוב לציין שההתנגדות של ועדי העובדים להתאמת השכר הנדרשת, על פי דברינו אסורה משום "בל תשחית". אך גם התנהלות לא חכמה כנגד ועדי העובדים שתגרום לנזק כלכלי נוסף עקב מאבק מיותר אסורה מסיבה זו. והחכם עיניו בראשו.

קיימת הטענה שמדובר בהטבות שכר שהיו מוגזמות כבר בעת נתינתן, וכל עוד ניתן יש לתקן את המעוות. נושא זה ראוי לדיון נפרד, וחורג ממסגרת מאמר זה.⁴⁹

השלכה אפשרית נוספת של שיקול זה היא על אופן מימון ההוצאות המיוחדות של המדינה בעת משבר הקורונה. מעבר לאפשרות לצמצום הוצאות המדינה, הדרך האפשרית לממן את הסיוע והפיצויים לאלו שנפגעו היא באמצעות מיסים. מיסים אלו יכולים להיות מוטלים מיידית בעת מצב החרום, ויכולים להיות מוטלים בעתיד במועד פריעת ההלוואות הנלקחות על ידי הממשלה בזמן מצב החירום. הטלת מיסים בהתאם להיקף הפעילות העסקית או לרווח כמקובל כיום עלולה לפגוע בתמריצים של המגזר העסקי לייצר, ושל העובדים לעבוד, ובכך להביא לפגיעה נוספת ברווחה הכלכלית המצרפית, ולכן כדאי להימנע ממנה.⁵⁰

השלכה אפשרית נוספת של שיקול זה היא נושא הוודאות. קל יותר לעמול ולהשקיע כאשר ניתן להעריך מה יהיו תוצאות העבודה וההשקעה. אולם ככל שיש חשש גדול יותר משינויים שעלולים לקרות, יש חשש גדול יותר להשקיע ולעמול מבלי לדעת שניתן יהיה ליהנות מפרי העמל. משקיעים ועובדים נמנעים מלעמול ומלהשקיע במצב של חוסר ודאות, וכך נוצר נזק נוסף. גם צרכנים נמנעים מלצרוך במצב של חוסר וודאות. לכן, חשוב מאוד שהמדיניות הכלכלית-חברתית של הממשלה תהיה עקבית וצפויה ככל שניתן. וכך גם התועלת של הסיוע של הממשלה לאזרחים תגדל.

כאן יש גם מקום להתייחס לתשלומים לעובדים היוצאים לחל"ת הניתנים באופן המתרץ אותם להימנע מחיפוש עבודה ומתמרץ את העסקים להימנע מהתאמת הפעילות למצב המשתנה, וראוי, להבנתי, לשנות את הקריטריונים ולנתינת הכסף באופן המונע בזבוז משאבים והעמקת הנזק במידת האפשר.⁵¹

49 עיין במאמרה של הודיה למפרט, "אפשרי והכרחי", השילוח 20 (תמוז תש"ף), עמ' 41-43. במאמרה היא משווה בין היעילות הכלכלית של אפשרויות המימון השונות של עלויות המשבר וממליצה על הטלת מס מיוחד. בעמודים 44-45 היא ממליצה על מס מיוחד על עובדי המגזר הציבורי דווקא, ואף סוקרת תקדים לכך במשבר הכלכלי של 2002.

50 ראה על כך ביתר הרחבה במאמר הנ"ל.

51 להיבט זה התייחסתי גם בשיקול השמיני להלן.

השיקול של היעילות הכלכלית משפיע, אם כן, על כך שהמדיניות שתיקבע תיעשה מתוך מחשבה מרובה, בעקביות ובשקיפות האפשרית, והשימוש במשאבים הציבוריים ייעשה למטרות של תועלת מרבית ובעלות הנמוכה האפשרית.

שיקול חמישי: ואהבת לרעך כמוך

"ואהבת לרעך כמוך" זה כלל גדול בתורה. מצווה זו מנוסחת על ידי הרמב"ם בלשון זו:

שציוונו לאהוב קצתנו את קצתנו כמו שנאהב עצמנו, ושתהיה חמלתי ואהבתי לאחי כחמלתי ואהבתי לעצמי; בממונו, ובגופו, וכל מה שיהיה ברשותו, או ירצה אותו, וכל מה שארצה לעצמי, ארצה לו כמוהו, וכל מה שאשנא לעצמי, או למי שידבק בי, אשנא לו כמוהו. והוא אמרו יתעלה "ואהבת לרעך כמוך".⁵²

גדריה של מצוות "ואהבת לרעך כמוך" מיוחדים הם, ובמקום אחר הארכתי בהסברם.⁵³ אמנם מעטים המקרים שבהם קיימת הוראה הלכתית ברורה מכוח מצווה זו,⁵⁴ אך ברור שמצווה זו היא שיקול שיש לשוקלו ולהתחשב בו בכל עיסוק בעניינים שבין אדם לחברו.

אין מצוות "ואהבת לרעך כמוך" מחייבת אדם להפסיד את ממונו ולתת אותו לזולתו, שהרי שנינו "שלך קודם לשל כל אדם"⁵⁵ וכן חייו קודמים לחיי חברו, אם ברשותו משאבים לצורך קיומו ולא יוכל להתחלק בהם עם חברו באופן ששניהם יחיו.⁵⁶ ובכל אופן ניתן להעריך, שאנשים היו מעוניינים, אילו הם היו ניוזקים שלא באשמתם בנזק כבד מאוד, שאחרים יעזרו להם בממונם באופן

52 ספר המצוות, מצווה רו, תרגום אבן תיבון.

53 "השבת אבדה בימינו", שם, עמ' 324-328.

54 השלכות מעשיות של מצוות "ואהבת לרעך כמוך" הוזכרו בגמרא בעיקר סביב החובה לברור מיתה יפה לחייבי מיתות בית דין, וסביב החובה לראות אישה לפני קידושה (סנהדרין מה ע"א וקידושין מא ע"א). במאמר הנ"ל הצעתי הסבר לסיבת קיומו של ביטוי מעשי למצווה דווקא במקרים אלו. בהערת העורך מס' 47, סוקר העורך, הרב עזריה אריאל, מקורות רבים בפוסקים שבהם מצוות "ואהבת לרעך כמוך" נלקחת כשיקול הלכתי בעל השלכה מעשית ספציפית.

55 בבא מציעא לג ע"א

56 בבא מציעא סה ע"א.

ישיר או באמצעות תשלומי המיסים של המדינה. ממילא כאשר הם נמצאים בצד שלא ניזוק, הרי שחייבים הם מהתורה לנהוג עם זולתם כפי שהיו רוצים שינהגו בהם.

השלכה אפשרית

להבנתי, ניתן להעריך בוודאות גמורה, שאנשים אינם חפצים לחיות בחברה האדישה לאסונות, ומעוניינים הם בהכרה בכאבם ובעזרה מסוימת, גם אם חלקית, על מנת שיוכלו לשקם את חייהם אם נפגעו באופן חריף מדבר לא צפוי. ואין הם מעוניינים לקבל עזרה זו מכוח צדקה ורחמים, אלא מכוח ערבות הדדית, וכעין סוג של ביטוח הדדי הנעשה ממקום של זכות ולא של חסד. והגם שלא ניתן להעריך באופן מדויק מכוח שיקול זה כיצד ראוי לפצות ולסייע ובאיזה שיעור, כן ניתן להסיק שקיימת חובה הלכתית ממשית לסייע ולעשות מאמץ כן ואמיתי להקל את המצוקה במידת האפשר, ולא כחסד, אלא כחלק מהתנהגות הוגנת ואנושית בין בעלי ברית ואוהבים.

שיקול שישי: תיקון העולם וטובת הכלל ("ועשית הישר והטוב")

תקנות רבות תיקנו חכמינו לתועלת ולטובת העולם ולתיקונו באופן כללי. לכל תקנה שתיקנו חכמים לתיקון העולם ישנו את הנימוק המיוחד לה. אך מכלול התקנות כולן מראה את חשיבות הצורך של כל אדם ושל החכמים והמנהיגים בפרט, לעסוק בהפיכת העולם בכללותו לטוב יותר בהתאם לתנאי המציאות המשתנים בכל העת.

שיקול זה תופס מקום חשוב בספרות ההלכתית ללא כל ספק. יתכן והוא נובע מהציווי כללי: "ועשית הישר והטוב"⁵⁷ ומפרש הרמב"ן שם על פי חז"ל: "ולרבותינו בזה מדרש יפה, אמרו זו פשרה ולפנים משורת הדין. והכוונה בזה, כי מתחלה אמר שתשמור חקותיו ועדותיו אשר צוך, ועתה יאמר גם באשר לא צוך תן דעתך לעשות הטוב והישר בעיניו, כי הוא אוהב הטוב והישר". נראה שהמושג "טוב", הגורם לחרוג מהדין הרגיל, הוא התנהגות ההופכת את העולם

57 דברים ו, יח.

בכללו לטוב יותר, גם על חשבון ויתור מקומי על זכות פרטית, ואם כן ניתן לראות במצווה זו את הבסיס ההלכתי לפעול לתיקון העוול ולטובת הכלל.⁵⁸

השלכות אפשריות

לפי שיקול זה, להבנתי, במצבי חרום לאומיים כמו מגפת הקורונה, מתחייבת מוכנות של הפרט לוותר על טובתו ורווחתו האישית למען עמידה באתגר הלאומי מנקודת המבט הכללית. מוכנות זו יכולה להתאפשר כאשר הפרט המוסר עצמו למען הכלל, יחוש שהכלל מעריך את המסירות והויתור שלו, ומשתדל להשתתף עימו ולעזור לו במידת האפשר. כך במלחמות, יש מיעוט הנקרא אל הדגל ויוצא לקרב, ויש חברה אזרחית שלמה התומכת ביוצאים לקרב ובמשפחותיהם רגשית, מעשית וכלכלית, מתוך הבנה שכולם יחד מתמודדים עם אתגר ציבורי משותף, ואין אחד האמור לשאת לבדו בנטל ללא שותפות מרבית עימו מצד שאר האזרחים. גם אם שותפות זו איננה שווה באופן מדויק.

להערכתו, יש להניח שאדם החושש לאבדן פרנסתו לא יישמע להוראות המביאות לשבירת מטה לחמו לצורך תרומה מסוימת ולא ניכרת להשגת יעדים לאומיים כמו הגנה על מערכת הבריאות מקריסה או מניעת עלייה משמעותית במספר החולים והמתים שאין מכירים אותם כעת ואין יודעים להצביע כעת עליהם ועל שמותיהם. ואף שחלק גדול מהפיצוי ישולם בעתיד מהמיסים שישלם אותו בעל עסק או שכיר, ובעצם מדובר במתן הלוואה כפויה, מבחינה התנהגותית רוב הציבור איננו מבין כך את המענקים, ונתינתם תורמת באופן משמעותי להשגת היעד הלאומי.

משיקול זה נובע, להבנתי, גם הצורך לשים לב מנקודת המבט הכללית לנתוני המאקרו הכלכליים, ולפעול למען הגדלת התוצר ולמען הרחבת המשאבים הלאומיים באופן כללי גם ללא קשר לשאלה באיזה אופן הם יתחלקו בסופו של דבר בין האזרחים. המערכת הכלכלית בנויה באופן כזה שמשאבים המגיעים לאדם אחד עוברים מממנו הלאה ומיטיבים גם לסביבתו במעגלים הולכים ומתרחבים. לעיתים יש יכולת בסיפוק משאבים מסוימים ותמריצים מסוימים לקבוצות כמעט אקראיות באוכלוסייה, וליצור שפע רב לאנשים רבים. בסיכום

58 הקשר בין תיקון העולם למצוות ועשית הישר והטוב נראה פשוט. מצאתיו באופן מפורש בשו"ת שואל ומשיב, מהדורה קמא ח"ב סי' קב.

מורחב יותר המדינה כמדינה פועלת וצריכה לפעול בעיקר בהתאם לשיקול הזה.

זאת ועוד: חלק מהצעדים הכלכליים שבוצעו במשבר הקורונה, בעיקר בראשיתו, היו צריכים להיעשות במהירות האפשרית, ולצורך הפעולה המהירה נדרש לוותר על הדיוק והצדק המקומי בפרטיה.⁵⁹

שיקול שביעי: פיצוי שלטוני לנפגעים באופן לא מידתי ממדיניות שלטונית

בדור האחרון עם שיבת עם ישראל לארצו התרבתה הכתיבה בנושא מעמדה וסמכותה של מדינה יהודית. לא ניכנס לעומקו של נושא רחב זה. לאחרונה עסקו בנושא הרב עידו רכניץ בספרו "מדינה כהלכה",⁶⁰ והרב אורי סדן בספר זה בהקשר של הקורונה.

פשוט הוא שלמדינה יש סמכות לעשות פעולות ולתקן תקנות לטובת הציבור. אך האם סמכות זו מאפשרת למדינה גם לפגוע באופן לא מידתי בחלק מסוים מהאזרחים מבלי לפצותם שכן "מלך פורץ לעשות לו דרך ואין מוחין בידו"?⁶¹ מקור מסוים לכך ניתן לראות בדברי הרמב"ם הבאים:

ולוקח השדות והזיתים והכרמים לעבדיו כשילכו למלחמה ויפשטו על מקומות אלו אם אין להם מה יאכלו אלא משם, ונותן דמיהן, שנאמר ואת שדותיכם ואת כרמיכם וזיתיכם הטובים יקח ונתן לעבדיו.⁶²

הרי שכאשר יש אילוץ לקחת מס באופן לא שוויוני ולא לפי חוקי המלך הרגילים ממי שפגיעה בנכסיו עשויה להועיל למאמץ מלחמה לאומי, יש לתת לו את הדמים, קרי פיצוי כספי, לאחר מכן. וכן כתב באה"ג: "דאטו משום רבים נינהו

59 על פי הרצאה של נגיד בנק ישראל לוועידה הווירטואלית של דה-מרקר, 20.5.20. ראה בערוץ היוטיוב של בנק ישראל: <https://youtu.be/EBvEkoN8Aeg>.

60 הרב עידו רכניץ שם סוקר בהרחבה סיבות שונות שעליהן יכולה להתבסס סמכות המדינה. ובאופן ספציפי בעמודים 80-83 סוקר התייחסות לתקנות התואמות את מוסר התורה והשקפתה ו/או כאלו שנועדו לטובת הציבור ו/או נעשו בהסכמתו. דומני שהתקנות לצורך המאבק בקורונה נכללים בכללן.

61 בבא קמא ס"ב.

62 הל' מלכים ג, ו.

יגזלו את היחיד?!⁶³ אולם יתכן שבמצב חרום לאומי חובה זו אינה קיימת.⁶⁴

מקור נוסף ניתן לראות מסיפור שאול והגבעונים:

אמר רבי יוחנן: כל הגוזל את חבירו שוה פרוטה כאילו נטל את נשמתו...
ואומר אל שאול ואל בית הדמים על אשר המית את הגבעונים (שמואל ב כא,
א)... וכי היכן מצינו שהרג שאול את הגבעונים, אלא מתוך שהרג נוב עיר
הכהנים שהיו מספיקין להם מים ומזון מעלה עליו הכתוב כאילו הרגן.⁶⁵

אולם אין זה ברור שניתן להוכיח מהתנהגותו של שאול עם נוב עיר הכהנים
להתנהגות שלטונית תקינה.⁶⁶

ניתן גם לטעון שכיוון שהשלטון שואב את סמכותו מהעם,⁶⁷ סמכות השלטון
תלויה במה שנתפס כסביר בעיני העם. העם מוכן להתגייס ולשלם מחירים
על מנת להתמודד עם מצב החירום באופן מיטבי, אך יחד עם זה ציפייתו היא
שההתגייסות והמחויבות תהיה דו-צדדית, והמתגייס למען הכלל יקבל תגמול
מהכלל על התגייסותו זו, וכפי מה שנכתב לעיל בשיקול של תיקון העולם
וטובת הכלל. כעת, להבנתי, ניתן לומר, שעשיית הישר והטוב במרחב הסביר
בעיני העם הוא גם גבול הסמכות של המלך.

הפיצוי לעסקים שנפגעו יכול להינתן גם כמעשה חסד של המדינה, כנגד צערם
של אלו שהפסידו הרבה על אף שלא הפכו לעניים מרודים עקב כך. מסורת היא
בידינו שמלכי ישראל "מלכי חסד הם",⁶⁸ והתנהגות כזאת ראויה להם. וכן מצינו

63 באה"ג, חו"מ ד, ו.

64 עיין בשו"ת באהלה של תורה ח"ד סי' כ, עמ' 173-178, שם מקשה אבי מורי, הרב יעקב אריאל,
מדברי הרמב"ם שם ה, ג ש"פורץ לעשות לו דרך" ולא הזכיר הרמב"ם חובה לפצות, ולדבריו
מה שעושה המלך לצורך מלחמה אין הוא חייב לפצות. אם נמשיך בדרכו ונשווה את המאבק
הלאומי בקורונה למלחמה, הרי שאין חובה לפצות את המפסידים בצו המלכות לצורך מאבק
זה.

65 בבא קמא קיא ע"ב.

66 הרב רועי ז"ק, "חלוקת משאבים ציבוריים בהלכה", כתר יא, עמ' 39-40, הביא מקור זה וטען
ששאל נענש על איסור גזל שעשה בעקיפין. לדברינו כאן יתכן שהגבעונים נפגעו באופן לא
מידתי מפעולת השלטון שנעשתה בסמכות ולכן היה על השלטון לפצותם. ניתן אולי לדחות
ולטעון שבשל הפגיעה הלא סבירה בכוהני נוב, גם הפגיעה בגבעונים הייתה שלא בסמכות,
ואין להקיש ממנה על חובת פיצוי לפעולה ראויה של השלטון.

67 על פי דברי הדבר אברהם סימן א. תודה לרב אליעזר שנקולבסקי על הסבת תשומת הלב
לנקודת מבט זאת.

68 מלכים א כ, לא.

בדוד המלך שאף שפסקו לו שיכול הוא להסתמך על ההיתר של "מלך פורץ לו גדר" ולהציל את עצמו בממון ישראל שלא על מנת לפצות, העדיף להימנע מכך. אם כן, גם אם אין ראייה ברורה לחובת הפיצוי, מתן פיצוי לאזרחים שנפגעו באופן חריג ולא מידתי מפעולות השלטון הוא חלק מההתנהגות הראויה של שלטון בישראל. מכל מקום סביר להניח שבניגוד לאדם פרטי השלטון איננו צריך לדקדק ולשאוף להשגת שוויון מדויק בנטל המיסים והמשימות הלאומיות, ולא כל דרישה שלטונית גדולה יותר מאזרח מסוים ביחס לשאר האזרחים אמורה להיות כרוכה במתן פיצוי בהתאם לתחשיב.

שיקול שמיני: המוציא מחברו עליו הראיה

זה כלל גדול בדין: המוציא מחברו עליו הראיה.⁶⁹ להבנתי, כלל זה מצטרף אף הוא אל השיקולים המצמצמים את האפשרות למתן פיצויים ותמיכה ביד נדיבה, שכן מטבעם של דברים רבים מהפרמטרים לבחינת היקף ההפסד של עסקים מחמת הקורונה אינם ניתנים להוכחה. נפרוט את הדברים בהמשך.

בלתי אפשרי להעריך באופן מדויק, ואפילו לא בקירוב את מידת הנזק שנגרם לכל עסק ועובד שכיר בשל החלטות הממשלה. זאת בעיקר משום שאין מי שיכול להגיד בוודאות מה היה קורה אילו כעת לא היה משבר קורונה, או מה היה קורה אילו המדינה לא הייתה מתערבת בו. גם אין ניתן לדעת בוודאות מה עשה כל עסק, ומה יכול היה לעשות כל עסק כדי לצמצם את הנזק שלו, וכדי להמשיך לפעול בכל זאת, ובאיזה מידה הנזק הוא תוצאה של התרשלות מהסתגלות למצב המיוחד, ולא של תקנות הממשלה. גם אין ניתן לדעת כמה משקיע כעת כל עסק שהכנסותיו ירדו, בפיתוח עסקי שיביא לגידול רווחיו בעתיד. וקשה גם להעריך בכמה ירדו ההוצאות (ולכן גדלו רווחיו) של עסק ושל משק בית בשל המשבר.⁷⁰

קשה מאוד לבדוק את אמינות הדיווחים של כל עסק הטוען שהפסיד בשל המשבר. ובנוסף על כך מדיניות ממשלתית רשמית של פיצוי מלא תגרום קרוב לוודאי לתמרץ את העסקים להעמיק את ההפסדים ולהסתיר את הרווחים,

69 בבא קמא מו ע"א.

70 למשל, אחת מההשלכות של המשבר הייתה ירידת מחירי האנרגיה בעולם. גם הצטמצם הצורך לנסוע, פקקי תנועה פחתו, ועל כן מרכיב הדלק בהוצאות משפחות ועסקים פחת מאוד. בדומה לכך עלויות נוספות נחסכו בתקופה זו בגלל הסגרים והשלכות שונות שלהם.

ובכך להעמיק את המשבר הכלכלי. כן מתן דמי החל"ת לכל שכיר שמקום עבודתו החליט להפסיק זמנית ובאופן פורמלי את עבודתו אינו מוצדק, משום שהמצב לא תמיד משקף חוסר יכולת של העובד או העסק להתפרנס למרות המשבר. תשלום כזה אף גורם להעמקת המשבר.

על כן שיקול זה מביא לצמצום הפיצוי על הנזק ועל היקף הסיוע, גם אם אכן זכאים בעלי העסקים והשכירים שנפגעו לקבל פיצוי מדין משיב אבדה, או בגלל חובת הפיצוי השלטוני, או בשל שאר השיקולים שמנינו עד כה.

שיקול תשיעי: מתן פיצוי וסיוע באמצעות הקלות מס

במסגרת זו לא נוכל לגעת בתחום החשוב והמורכב של דרך גביית המס ההוגנת והראויה על פי ההלכה. אך ניתן ללמוד מהמקורות שיקול מעניין להעדפת השימוש בהקלות מס מאשר בנתינת מענק ממשי.

כך כתב הרמב"ם:

ואמנם הדבר אשר התירתו התורה לתלמידי חכמים הוא, שיתנו ממון לאדם, יעשה להם סחורה בו בבחירתו, אם ירצה - ועושה זה יש לו שכר על כך, וזה הוא מטיל מלאי לכיס תלמידי חכמים - ושתמכר סחורתם תחילה למה שיימכר, ותתפס להם ראשית השוק דוקא. אלו חוקים שקבע ה' להם, כמו שקבע המתנות לכהן והמעשרות ללוי, לפי מה שבאה בו הקבלה. כי שתי הפעולות האלה, יש שיעשו אותן הסוחרים קצתם עם קצתם על דרך הכבוד, ואפילו לא היתה שם חכמה, ולכל הפחות יהיה תלמיד חכמים כמו עם ארץ מכובד. וכן פטרה התורה את כל תלמידי החכמים מחובות השלטון כולן, מן המיסים, והאכסניות, ומיסי הנפש, והם אשר יקראו כסף גולגלתא, יפרעום בעבורם הקהל, ובנין החומות וכיוצא בהן. ואפילו היה תלמיד החכמים בעל ממון רב לא יחוייב בדבר מזה. וכבר הורה בזה רבנא יוסף הלוי זצ"ל לאיש באנדלוס, שהיו לו גנות וכרמים שהיה מחוייב עבורם אלף דינרים, והורה לפוטרו מהמס, להיותו תלמיד חכמים, אף על פי שהיה משלם המס ההוא אפילו העני שביהודים. וזה דין תורה, כמו שפטרה התורה הכהנים ממחצית השקל, כמו שבארנו במקומו, ומה שדומה לזה.⁷¹

71 פיהמ"ש לרמב"ם, אבות ד, ו, תרגום ר"י קאפח.

לאור דברים אלו ניתן להסיק שבמידת האפשר יש להעדיף לפטור ממיסים אדם הראוי למענק משום שדרך נתינה זו היא מכובדת יותר. כשם שבתלמיד חכם, לדעת הרמב"ם, הדרך המכובדת של הפטור ממס הופכת את הנתינה מאסורה למותרת, כך מסתבר לומר שבראוי לקבל צדקה, דרך נתינה זו עדיפה בהרבה משום היותה מכובדת יותר.

בראויים לקבל פיצוי יש להתלבט, שמא נתינה ממשית ראויה יותר, שכן יש בה הכרה בנזק ובאחריות החברה לנזק שנגרם וכן יש בה ביטוי הערכה למוכנות הניזוק לספוג את הנזק למען הכלל. מצד שני, יתכן מאוד שהורדת מיסים מתמרצת יותר לעבוד, ובכך מביאה לצמצום הנזק עצמו.⁷² כמו כן יש לקחת בחשבון שקשה לבודד את שיקול הזכאות לפיצוי משיקולים אחרים המצדיקים סיוע. לאור כל זה מסתבר שיש להעדיף את הורדת המס בעבור אלו שנפגעו מהנזק באופן ספציפי מאשר לסייע להם באמצעות נתינה ממשית. להערכתנו, מתן פטור ממע"מ למשך תקופה קצובה לאחר ביטול ההגבלות, למשל, בעבור מגזרים עסקיים שנפגעו, עשוי להיות יעיל יותר, מכובד יותר, וראוי יותר מאשר מתן פיצוי כספי בעין.

הדרך שכתב הרמב"ם להעדיף העמדת הון לצורך פתיחת עסק או פיתוח עסק חצי משותף⁷³ בתנאים נוחים יותר מתנאי השוק,⁷⁴ הזכרתיה לעיל כמעלה הגבוהה בצדקה. כאן הרמב"ם מרחיב את השימוש בכלי זה גם למי שראוי לסייע לו בזכות, אך שיש צורך שסיוע זה ייעשה באופן מכובד. הטבת תנאי אשראי מועילה ומכובדת הרבה יותר מאשר נתינה מוחשית, ועל כן גם בדרך זו יש להיעזר לכתחילה. דרך סיוע זו שהזכרנו לאחרונה יכולה להיעשות על ידי כל אחד ואחד מאתנו, ואיננה מיועדת לשלטון בלבד.

אגב עיסוקנו במיסים אזכיר השלכות אפשריות שונות, להבנתנו, מהשיקולים הקודמים. פשוט הוא שאם בעלי העסקים והשכירים שנפגעו יותר מהמשבר,

72 כך כתבה גם ד"ר הודיה למפרט, שם, עמ' 61-56.

73 הכוונה לביטוי "מטיל מלאי לכיס", שהזכיר הרמב"ם בדבריו. "כיס" המוזכר בתלמוד כוונתו ל"עסקא" שחצייה מלווה וחצייה פיקדון. מקבל ה"כיס" משקיע את הכסף בעסק והרווחים וההפסדים מתחלקים באופן שווה פחות או יותר בין בעל העסק לבין בעל ההון. השתמשתי בביטוי "חצי משותף", שכן בשותפות רגילה בעל ההון הוא בעלים על החלק היחסי בעסק כשיעור הונו מכלל העסק. אולם ב"עסקא" מקבל הנותן רק כנגד מחצית מהונו.

74 פשוט שכך הוא. אחרת אין תועלת כלל לתלמיד חכם שעושים איתו עסקים כמו כל אדם אחר. ואם רק מעדיפים אותו על אחרים, הרי את זה כבר פירש הרמב"ם בפני עצמו.

נדרשים כעת לשלם מס, שאין הצדקה לדרוש מהם, או מס שסביר לטעון שאין בו הצדקה, הרי שעדיף לפטור אותם ממס זה מאשר לחייבם במס מצד אחד ולסייע להם במענק מצד שני. כך למשל אין היגיון לחייב בעלי עסקים שהיו סגורים לחלוטין בעת הסגר, בתשלומי ארנונה ואגרות ממשלתיות אחרות בזמן שעסקיהם היו סגורים, ולא יכלו לקבל שירות המצדיק את גבית הארנונה והאגרות כבזמנים רגילים.

ג. סיכום - דרך הסקת המסקנות

העוקב אחר הדברים עד כה שם לב לכך, שאין בכל השיקולים השונים שהובאו עד כה בכדי להביא למסקנה מעשית חד-משמעית בסגנון הלכתי מקובל. אין כאן הכרעה על חובה ספציפית של פלוני או של המדינה לתת סכום בגובה מסוים או בהתאם לתחשיב מסוים וברור לאלמוני מסוים. כפי שנכתב בהקדמה, המסקנות היוצאות מכאן הם קווים מנחים לשיקולים שצריכים לשקול מקבלי ההחלטות השונים, אנשים פרטיים, פקידי ממשל בכירים ונבחרי ציבור. אך אין העובדה שלא מדובר במעשים ספציפיים אלא בהפעלת שיקול דעת מפחיתה מעוצמת החובה ההלכתית לשקול את אותם שיקולים כראוי ולאזן ביניהם כנדרש.

השיקולים הראשונים: האיסור להזיק ומצוות השבת אבדה, אמנם הם הלכתיים ומוגדרים, אך קיים ספק איזה מהם רלוונטי לכאן. גם הקושי ביכולת לאמוד את הפסדו של משיב האבדה בהקשר הסגרים של הקורונה לא מאפשר להיצמד לשיקול זה באופן מעשי. מצוות צדקה איננה שיקול ייחודי לקורונה, אלא שאופן יישומה עשוי ללבוש כאן פנים חדשות, ובפנים חדשות אלו של מצוות צדקה נותר מרחב רב לשיקול הדעת. ערך היעילות הכלכלית איננו מוגדר הלכתית באופן חד-משמעי באמצעות איסור בל תשחית, וכן הערך של החתירה לתיקון עולם והעדפת טובת הכלל איננו מחויב באופן ברור וחד-משמעי ממצוות עשיית הישר והטוב. מצוות ואהבת לרעך כמוך במהותה משאירה מרחב רב לשיקול הדעת, והשיקולים הנוספים שנמנו: "המוציא מחברו עליו הראיה", קיומו של מושג הפיצוי על פגיעה לא מידתית מפעילות שלטונית, והעדפה של הנחת מס על פני מענקים, מהווים יותר תיאור של מגמות הלכתיות, מאשר הלכות ממשיות שניתן להסיק מהן לבדן פעולות מוגדרות.

ואחרי כל ההסתייגויות האלו לענ"ד בהחלט ניתן לטעון שקיים בסיס רחב, מוצק ומגוון לקביעת השיקולים שיש לקחת בחשבון בעת קבלת ההחלטות. השיקולים הברורים והמרכזיים למעשה הם מצוות צדקה ומצוות ואהבת לרעך כמוך מצד אחד, והשיקולים של העדפת טובת הכלל והיעילות הכלכלית מהצד השני. שיקולים אלו הלכה הם, ומקבל ההחלטות חייב לשקול אותן כראוי.

כמעט כל השיקולים שמנינו כאן, חובות הפרט הן. אין מדינה יהודית או שלטון יהודי חייבים בהם מצד עצמם. אלא שמבחינת התועלת המעשית והנוהג הנוהג כיום בעולם, להבנתי, יעיל יותר שמצוות וחובות אלו יבוצעו באמצעות המערכת הארגונית המשותפת של מיליוני היהודים הגרים בארץ ישראל, הלא היא מדינת ישראל. אך אינו דומה אופן היישום על ידי פרט בודד, לאופן היישום על ידי מדינה, וכפי שנדגים מיד.

כאשר יהודי נחשף למצוקה כלכלית של יהודי אחר, חלה עליו חובת הצדקה: לתת ממשאביו העודפים ולמלא את חסרונו של אחיו האביון. כך גם האיסור להזיק לו, החובה להשיב את אבדתו, המצווה לאוהבו כנפשו, ועליו לפעול בהתאם לכך. אם יש ליהודי זה 100 מיליארד שקלים שבהם הוא יכול לעזור לאחיו, עליו לחלק אותם בהתאם לשיקולים אלו. למנוע בתחילה את עצמו מלהזיק, לפצות לאחר מכן את משיבי אבדתו, לאחר מכן לחלק צדקה רק לעניים אמיתיים, ובסוף לחלק את העודף לאוהביו כפי שהיה רוצה שיחלקו לו, אילו היה הוא במקומם.

אולם כאשר מדינה עומדת במצב זה, שיקוליה צריכים להיות שונים בתכלית. כאשר משק נמצא במצב של אבטלה, והמדינה לוקחת הלוואות בהיקף של 100 מיליארד שקלים ומחלקת אותם לאזרחים, היא משתמשת בכסף של האזרחים עצמם, ועליה להשיג באמצעותו את התועלת המיטבית באופן כולל בעבורם. אין לראות את חלוקת הכסף הזה כחלוקת כספי צדקה, ולא כפיצויי נזיקין בלבד. יש לראות בכסף זה שמקורו בהלוואה העומדת לפירעון ככסף ציבורי המיועד להשקעה משותפת⁷⁵ שתשיג בעבור השותפות את התועלת המרבית ממנו. אופן השימוש בכסף זה צריך להיות בעיקר כזה שיגרום לחסרי העבודה ולגורמי הייצור הלא מנוצלים לחזור או להתחיל להשתתף בתהליכי הייצור

75 מוכח שכן, שהרי חלק מהכסף הושג באמצעות הלוואה בריבית מיהודים, ולצורך התרת הריבית חתמה מדינת ישראל על היתר עסקא המחייב שימוש בכסף לצורך השקעה, ולא ניתן להשתמש בכסף זה לצורך נתינת צדקה ומתן פיצויים.

ובכך להביא להגדלת התוצר הכולל ולהגביר בעקיפין את הרווחה. אין מניעה למדינה להחליט שבתחילה היא תחלק את הכסף לעשירים ביותר, כאשר היא מזהה שנתינה זו תאפשר להם להמשיך ייצור קיים ואף להשקיע בייצור חדש ולהביא להצמחת המשק. הצמחת המשק תיצור גם את מקור המימון להגדלת ההלוואה באמצעות המיסים שיגבו מצמיחה זו לאורך זמן.⁷⁶

אצל אדם פרטי אין היגיון לקחת הלוואה, לשים אותה בתכנית חיסכון, ולפרוע אותה עם מלוא הסכום בבוא העת. הגדלת הנכסים מצד אחד והגדלת ההתחייבויות מהצד השני מגדילה את הסיכון לפשיטת רגל. אולם כאשר מדינה לוקחת הלוואות, מחלקת את הכסף לאזרחים ולאחר מכן פורעת אותן באמצעות כספי המיסים של אותם אזרחים, המדינה גורמת להגדלת ביקוש למוצרים שונים, להגדלת המוכנות להשקעות מסוכנות, וגורמת להגדלת התוצר, הגורמת להגדלת הכנסות המדינה ממיסים, שיאפשרו גם לפרוע את ההלוואות.⁷⁷

אלו דוגמאות להבדל מהותי בין אופי השיקולים ששוקל הפרט לאופי השיקולים הצריכים להישקל על ידי קברניטי המדינה. הבדל זה אינו מובן בציבור, וגורם לתהיות ולפיתוח ציפיות שאינן ניתנות למילוי. הבדל זה בין פרט למדינה מתקיים אף אם נתייחס למדינה כשותפות מקרית של פרטים רבים בלבד. כל שכן כאשר אנו רואים את המדינה כמהות עצמית העומדת מעבר לפרטים שמהם היא מורכבת, וחובותיה וסמכויותיה שונים מסך פרטיה, לכל הפחות במקום שבו פורש שוני זה במקורות.⁷⁸

76 חשוב לשים לב לכך שמיסוי המדינה נגבים כאחוז מההכנסה (מס הכנסה) או כאחוז מהתוצר (מע"מ), והגדלת התוצר תביא בהכרח גם לגידול בהכנסות המדינה ממיסים ובכך תתאפשר החזר ההלוואה ללא הגדלת שיעור המס.

77 הסבר זה אינו מצדיק את החלוקה האוניברסלית של הכסף, שכן חלוקת הכסף לאלו שנפגעו, ובפרט לאלו שמטה לחמם נשבר, עשויה להגביר יותר את הצריכה, את הייצור ואת התוצר מאשר חלוקתו לכול. במצב זה יכלה המדינה להשיג שתי מטרות בפעולה אחת, וקשה ללמד זכות על הימנעות מקיום מצוות צדקה ושאר המצוות שהוזכרו כאן ללא כל עלות.

78 עיין באהלה של תורה ח"א סי' ג, עמ' 56. אבי מורי, הרב יעקב אריאל, הבחין שם בין היות הציבור שותפות של פרטים לבין היות שותפות זו מסוגלת לפעול גם פעולות שהפרטים מצד עצמם לא יכלו לפעול. הזכרנו לעיל את סמכותו המיוחדת של המלך הפורץ לו גדר ואין ממוחין בידו (ב"ק ס ע"ב). סמכות זו היא דוגמה לסמכות ציבורית שאינה קיימת אצל כל אחד מהפרטים שמהם מורכב הציבור.

יתרה מזאת: השיקולים שמנינו בעיקרם הם מצוות המוטלות על הפרט, ורק מטעמי יעילות עדיף שהמדינה תעשה אותם. אולם לא קיימת כל חובה שהמדינה דווקא תעשה אותם. מכאן, כשמסיבות שונות אין המדינה יכולה, רוצה או מצליחה לעשות את הנדרש להיעשות, חוזרת חובה זו אל הפרט.

המסקנה המעשית שאני מציע להלן מנסה לחבר את מכלול השיקולים לכדי מדיניות רחבה וכוללת. מדיניות שמצד אחד עקרוניתה מעוגנים היטב במקורותינו, וניתן על בסיסם לקבוע יעדים ומדדים ברורים למדיניות הכלכלית, ומצד שני היא מותירה מרחב משמעותי לשיקול דעתם של מקבלי ההחלטות. משלבת מדיניות זו את חובות הפרט ואת תפקיד המדינה כמכלול אחד. לצורך הצגתה כעקרונות כוללים למדיניות מעשית טושטש בניסוח הדברים במתכוון הפער בין שיקול הדעת והבנת המציאות של הכותב לבין מה שניתן להוכיח ולבסס על המקורות שהובאו לעיל. מה שכן ניתן לבסס מצוין במפורש בהערות השוליים, ובמה שאינו מבוסס כראוי, נתונה הרשות לחולק לחלוק גם ללא ראייה, והמבסס שיקולים והמלצות אחרים ישלים על פי הבנתו את מה שמאמר זה נועד רק להתחיל בו.

ד. מסקנות - הצעת כיוון מעשית

המטרות לעיל ניתנות לכימות ולמדידה. כדי להצליח להשיגם מומלץ לגזור ממטרות אלו יעדים מדידים, וליצור מהם מדד משולב להצלחת ההתמודדות הלאומית עם האתגר הכלכלי של הקורונה. לצורך כך יש להשתמש בדרכים הבאות, ולהעדיף את המוקדמות ברשימה על המאוחרות בה:

1. כיוון שהאחריות הבסיסית מוטלת על כל פרט ופרט, יש לפעול למימושה של אחריות זו במידת האפשר והמועיל. לצורך השגת מטרות היכולות להתממש על ידי התנהגות האזרחים עצמם, ובראשם האחריות האישית שלא להזיק, שלא להינזק, ולנקיטת פעולות לצמצום היקף הנזק, יש צורך בהבהרת המציאות והמטרה על ידי ההנהגה הציבורית. לצורך כך רצוי לעקוב אחר מידת הביצוע בפועל, לערוך מחקרים ולהשקיע בהסברה, בייעוץ, בעידוד, בליווי ובתמיכה במיזמים אזרחיים. סביר להניח שיעיל יותר יהיה לעשות זאת תוך שימוש בתשתיות ארגוניות ובתקציבים ציבוריים קיימים.⁷⁹

79 העדפת השימוש במשאבים ציבוריים קיימים נובעת מהשיקולים של יעילות כלכלית ותיקון העולם/טובת הכלל, ומתייחסת למקרים המצויים שבהם השימוש במשאב הציבורי תיתן

2. כמו הטלת הסגרים, כך הפיצוי⁸⁰ לאזרחים שנפגעו יותר מאחרים לצורך הכלל, צריך ויכול להיעשות על ידי מערכות הגבייה והחלוקה של המדינה,⁸¹ ודווקא על ידי מערכות אלו.⁸²

3. מה שיינתן על ידי הממשלה כפיצוי חובה, יהיה חלקי בלבד על נזק ודאי או קרוב לוודאי בלבד, ויינתן במידת האפשר באופן שאינו מעודד אזרחים להגדיל במכוון את הנזק שנגרם להם, להימנע מפעולות העשויות לצמצם את הנזק, או לתת דיווחים כוזבים.⁸³ הפיצוי יינתן על סמך אמות מידה ברורות, צפויות, קבועות והגיוניות ובפרק זמן סביר, שיאפשר למקבלי הפיצוי להפיק ממנו את מרב התועלת.⁸⁴ הפיצויים יינתנו לאזרחים, ומשיקולי יעילות יינתנו לעיתים גם לחברות.⁸⁵

תוצאה טובה יותר ו/או תישא בעלות נמוכה יותר מאשר יצירת תשתית אזרחית מיוחדת יש מאין לצורך זמני.

80 הקדמתי כאן את הפיצוי למתן הלוואות מתוך הנחה שברוב המקרים שבהם יינתן פיצוי, הוא יינתן מסיבות מוצדקות ולא כצדקה לנצרכים בלבד. פיצוי בתורת צדקה, "סיוע" בלשון שבה אני מעדיף להשתמש כאן, נדחה בסדר הקדימויות לאחר האפשרות של עזרה באמצעות העמדת הלוואה.

81 נובע מהשיקול התשיעי: פיצוי לנפגעים באופן לא מידתי ממדיניות ממשלתית. אך גם מצוות השבת אבדה מוטלת על היכול להשיב, מצוות צדקה מוטלת על בעל היכולת הכלכלית, איסור בל תשחית מחייב להטיל תפקיד על מי שמסוגל לעשות אותו באופן הכי יעיל, וכן על זה הדרך ניתן לראות את התביעה מהמדינה דווקא לבצע תפקיד זה נובעת ממכלול השיקולים כולם.

82 הבחירה של המדינה לסייע לעסקים באמצעות מתן אפשרות להוצאת העובדים לחל"ת על חשבון הביטוח הלאומי מעוררת תימהון רב, מקצתו הוזכר במאמר, וראויה לבחינה באופן נפרד, ולא לזאת כוונתנו.

83 גובה הפיצוי משקלל את מכלול השיקולים כולם. השיקול של האיסור להזיק משפיע על חוסר חובה לפצות את מי שחלה בפועל. השיקול של השבת אבדה מצדיק פיצוי מסוים בעבור מי שלא חלה, ונדרש לשאת בנזק גדול מהצפוי לו באופן טבעי למען שלום הציבור. השיקול של צדקה מחייב סיוע רק למי שעלולים להיות חסרים לו צורכי חיים, ולא ניתן לסייע לו באמצעות הלוואה. השיקול של "ואהבת לרעך כמוך" דורש התנהגות בהתאם לאמדן הפיצוי שאדם סביר היה מצפה לקבל אילו היה נפגע. השיקול של תיקון העולם וטובת הכלל מחייב גם הוא מתן פיצוי סביר, שיגרום לנפגעים מהתקנות להסכים לשמור עליהן. השיקול של היעילות הכלכלית יחד עם חובת הנזק לצמצום הנזק גורמים לצמצום הפיצוי ולנתינתו באופן שלא יגרום לאנשים להימנע מלצמצם את הנזק שלהם ולקחת בעצמם אחריות מרבית על החיים שלהם. השיקול של המוציא מחברו עליו הראיה מוביל לצמצום משמעותי של המחויבות המשפטית לפיצוי על הנזק. השיקול של סמכות המדינה מאפשר להסתמך על מכלול השיקולים וליצור מדיניות פשוטה ושיימה ללא תחשיב דקדקני של שקלול כל השיקולים, והשיקול של העדפת הטובת מס משפיע על צמצום העברת כספים בעין.

84 נובע מהשיקול הרביעי: בל תשחית ומהשיקול השישי: תיקון עולם וטובת הכלל.
85 הרחבתי על כך לעיל בשיקול של מצוות צדקה ובהתייחסות מפורשת שם לצדקה בסיוע

4. נתינת הפיצוי תיעשה במידת האפשר באמצעות הקלה במיסים⁸⁶ ובמידת הצורך גם בהעברה ממשית. חלק קטן מההלוואות שיינתנו יהפכו למענקים במצבים מסוימים ובכך יפוצו למעשה אזרחים נוספים.⁸⁷

5. מימון הפיצוי יעשה במדרג הדרכים הבא:

א. צמצום הוצאות ממשלתיות שאינן מועילות כעת, כולל הורדה זמנית של שכרם של מקבלי השכר הגבוה בשירות הציבורי.⁸⁸

ב. הטלת מס מיוחד על אלו שלא נפגעו בעקבות הקורונה.⁸⁹

ג. הלוואות שהמדינה לוקחת כעת, וייפרעו מתשלומי המס העתידיים של כלל האזרחים.⁹⁰

יש להעדיף לממן את הפיצוי בהתאם לסדר הזה, אלא אם כן דרך המימון המוקדמת תגרום לנזק או לבזבז משאבים מצרפיים יותר מאשר בדרכים המאוחרות לה.⁹¹

6. החברה האזרחית צריכה להשלים את מה שאין הממשלה יכולה לתת, ולסייע לעסקים שנפגעו באמצעות הכלים שיש ברשותו של כל אזרח:⁹² העדפת קנייה,⁹³ סיוע בפרסום, הקדמת תשלומים, הימנעות מדחיית תשלומים, מתן הלוואות גמ"ח, ואף תמיכה כלכלית מתוך גישה של ערבות הדדית והכרה בנסיבות ההפסד כחלק ממאמץ לאומי ולא כחסד גרידא לנזקקים.⁹⁴ המדינה מצידה תעודד הסברה אפקטיבית בנושא.

לחברות.

86 על פי השיקול התשיעי.

87 על פי השיקול השלישי: מצוות צדקה, ועל פי הסיבות שפירטנו שם להפיכת הלוואה למענק.

88 נובע בעיקר מהשיקול הרביעי: יעילות כלכלית וגם מהשיקול השישי של תיקון העולם וטובת הכלל והשיקול השמיני של תפקיד המדינה להביא לתועלת הכלל באופן הוגן.

89 על פי השיקול השני: מצוות השבת אבדה. גם הצעה ברוח זו מופיע במאמרה הנ"ל של הודיה למפרט, עמ' 44-45.

90 החסרונות בדרך זו הוסברו בהרחבה במאמר של למפרט בעמ' 43-44. הצבנו אפשרות זו כאפשרות האחרונה, אף שהיא הדרך שבה נוקטת מדינת ישראל כעת למעשה. העדפה זו של הממשלה לגיטימית אם אכן פעולותיה יגרמו לעליית התוצר.

91 על פי השיקולים הרביעי והשישי: יעילות כלכלית ותיקון עולם/טובת הכלל.

92 מהסיבה שהזכרנו בסיכום.

93 הוזכר בשיקול התשיעי.

94 נובע מהשיקול השני: מצוות השבת אבדה, וגם מהשיקול של מצוות ואהבת לרעך כמוך ושל תיקון העולם/טובת הכלל.

7. כדי להתגבר על הנזקים הכבדים של תקופת הקורונה מעבר לפיצוי החלקי, כדי למנוע נזק נוסף בשל "קשיי נזילות",⁹⁵ וכן כדי לסייע לעסקים שנפגעו להשתקם, ולמנוע בכך כניסה של אזרחים רבים למעגל העוני,⁹⁶ המדינה צריכה להעמיד אשראי בהיקף נרחב לחברות ולאנשים פרטיים. ההלוואות יהיו בערבות אישית של בעלי העניין בחברות,⁹⁷ או כהשקעה ממשלתית בחברות תמורת חלק בבעלות.⁹⁸ ההלוואות לאזרחים ימומנו על ידי הלוואות ממשלתיות, אבל עלויות ההחזר שלהן, כולל עלויות התקורה, יהיו מהלווים עצמם, ובאופן שאכן יצליחו לעמוד בהחזרים. רק במקרה של הפסד בעסק לאחר ניסיון השיקום, או חוסר יכולת כלכלית מתמשכת, חלק מההלוואות יהפכו למענקים, ללא התחייבות על כך מראש.⁹⁹ לוקחי ההלוואות צריכים להתנהג באחריות רבה, לתכנן את צעדיהם ולראות שאכן ההלוואות יסייעו בידיהם לעבור תקופה קשה, ובזכותן הם יוכלו לפרוע אותן בעתיד. המדינה צריכה לשים לב שזו ההתנהלות, ולעודד התנהלות אחראית בעת לקיחת ההלוואות ללא יצירת בירוקרטיה, הגורמת לזקוקים להלוואות להימנע מלקחת אותן.¹⁰⁰

8. רצוי שהמדינה תשקיע משאבים מתאימים, תיתן תמיכה ותמריצים כדי לעודד עסקים לניצול הזדמנויות עסקיות שנקרות בעת המשבר, וכן תבצע פעולות נוספות שיביאו לצמצום המשבר הכלכלי ולהאצת צמיחת המשק, גם אם תמריצים אלו כוללים מתן הטבות כספיות לאלו שלא נפגעו כלל במשבר, ובלבד שבמתן התמריצים הכספיים יהיה היגיון כלכלי בשיקולי עלות-תועלת.¹⁰¹

95 מצב שבו יש משום מצוות השבת אבדה כאמור לעיל.

96 משום מצוות צדקה - לעיל השיקול השלישי.

97 כמבואר לעיל שכך היא מצוות הלוואה.

98 הוסבר לעיל בשיקול השלישי: מצוות צדקה.

99 להערכתו האישית של הכותב על פי דברים ששמע מבעלי עסקים, עדיפה הלוואה ישירות מהמדינה תוך דאגה להחזר שלה באמצעות מערכת המיסים, על פני העמדת ערבות מדינה להלוואות בנקאיות, שכן הלוואות בנקאיות ניתנות מתוך שיקולים עסקיים של הבנקים לבעלי היכולת הגבוהה יותר. כלומר, לאלו שלא נפגעו באופן משמעותי מהמשבר, וללא התחשבות ביכולת השיקום של העסקים מהמשבר. לעומת זאת מתן הלוואות על ידי המדינה והגבייה באמצעות תוספת מס על הכנסה סבירה, תאפשר גם לנפגעים באמת מהמשבר לקבל את ההלוואות בלי להיכנס לסיכון עסקי ואישי גדולים מדי.

100 זו מצוות ועשית הישר והטוב במובנה הפשוט ביותר. גם השיקולים של יעילות כלכלית ומצוות ואהבת לרעך כמוך באים בכך לידי ביטוי.

101 על פי השיקולים של תיקון עולם/טובת הכלל והשיקול של היעילות הכלכלית. אמנם בסיכום

סיכום תמציתי

הטענה המרכזית במאמר זה היא שהגישה היהודית מחייבת מתן פיצוי חלקי בעיקר מתוך גישה של ערבות הדדית עם מי שנפגע מהמשבר באופן משמעותי וחריג. הפיצוי החלקי אמור להינתן בהתאם למדיניות ברורה וצפויה מראש במידת האפשר וכהשלמה לפיצוי החלקי. הסיוע המשמעותי יותר יינתן כהעמדת אשראי בסיכון בתנאים טובים בהתאם לצורך וללא מבחני זכאות מדוקדקים.¹⁰² דרך הסיוע צריכה להיבחן בהתאם למידת היעילות שלה, תוך תשומת לב למתן תמריצים חיוביים ללקיחת אחריות אישית ולא להפך.

ה. המשך דבר

טוב יהיה אם מאמר זה ייכתב מחדש באמצעות צוות כותבים רב-תחומי, היכול לבסס באופן מקצועי, על סמך קווים מנחים אלו מדיניות מפורטת, הכוללת השלכות מעשיות מפורטות בתחומים כלכליים, ניהוליים, פוליטיים, פסיכולוגיים ועוד, גם יחד. המשכו של מאמר זה יכול להיעשות דרך הכנת דו"ח מפורט הבוחן את ההתמודדות של מדינת ישראל בעת המשבר בפועל, ולאורו לציין לטובה את מה שנעשה כראוי, ולהציע ואף לדרוש לשנות את מה שנעשה באופן לא ראוי ואף אסור על פי תורת ישראל.

אף שרחוקה הדרך להפיכת מסמך כעין זה לבסיס למדיניות ממשלתית, לעיסוק בו ובתכניו קיים ערך רב, בשל הצבת השאיפה להנחת גישה יהודית על סדר היום הציבורי מצד אחד, ובשל החלקים בו הניתנים ליישום על ידי כל אחד

כתבתי שהמדינה צריכה להשתמש בכספי ההלוואות בעיקר להשקעה שתגרום להעלאת התוצר, אך לא קבעתי מסמרות שאכן מבחינת המציאות השקעה כזאת נצרכת, או שהיא כדאית יותר מאשר נתינת פיצויים וסיוע ביד נדיבה. גם ההמלצה במאמר זה היא להימנע ממיומן ההוצאות המיוחדות של הממשלה באמצעות הלוואות האפשר. היעדים של ההתמודדות עם המשבר הכלכלי של הקורונה אינם השאת רווח. זה יכול להיות אמצעי, הניתן לשימוש בעת הצורך. לכן הוא מונח כאן בתחתית האמצעים להשגת מטרות המדיניות.

¹⁰² הסיבה לכך היא שמיומן האשראי נעשה בסופו של דבר על ידי הלווים עצמם, ומקרים של חדלות פירעון חופפים במידה רבה את המקרים שבהם העזרה הזו נצרכת מאוד בשל מצוות צדקה, כך שאין הצדקה להגבלת השימוש בדרך הסיוע הזאת. כל קריטריון זכאות למתן ההלוואות עלול למנוע מזכאים באמת לקבל הלוואות, גורם עיכוב במתן ההלוואות, ויוצר חוסר ודאות הפוגע ביעילותן של ההלוואות. לכן יש לצמצם בקריטריונים למתן האשראי.

בעומדו לפני אלוקיו, ובעת משאו ומתנו עם הבריות, במשפחתו ובקהילתו, ללא תלות בהתנהגות הממשלה ובהתנהגותם של אחרים, כבר כעת.

אם נזכה, ימשיך מסמך זה להתגבש תוך דיון עם פוסקים כדרכה של תורה, ותוך התייעצות עם מביני עניין בהיבטים המקצועיים והמעשיים, ועמדתה של תורת ישראל תקבל במה ציבורית ראויה ומשמעותית, ותשפיע טוב על החברה הישראלית כולה.

